

RÉVAI SÁMUEL
ÉLET- ÉS PÁLYARAJZA
1833–1908

IRTA:
STEINHOFER KÁROLY

BUDAPEST
PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA.
1910.

I.

A vadregényes tájakban, a kies völgyekben és a rengeteg fenyves erdőkben gazdag felvidék sárosmegyei részében fekszik egy kevés lakossal bíró szerény falu: *Sebeskellemes*. Itt lakott a mult század első felében Rosenberg Ezékiel és neje, Rozália. Szegény sorsban éltek, de békeségben és megelégedéssel. Tíz gyermekük volt; hat fiú és négy leány. Név szerint csak kettőt említünk: Sámuel és Leót. Előbbinek adjuk élet- és pályarajzát.

Révai Sámuel 1833. április 13-án született. Az elemi iskolát szülőfalujában elvégezvén, még csak 13 éves volt, mikor a szülői házat odahagyva, elment Eperjesre könyvkötő-tanoncznak. Jaskó Sámuel ottani könyvkötőnél tanulta e mesterséget 1847. májustól 1850. áprilisig. (Ld.: Okmánytár I. sz.) Tanítómestere, kinél teljes ellátásban volt, nagyon szerette őt, mert a megkívánt komolysággal végezte munkáját. Amellett a kezébe kerülő könyveket érdeklődve forgatta, de a régies nyelvezettel írt tudományos foliánsokat az ő elemi ismereteivel meg nem értette. Sóváran vágyott azonban arra, hogy megérthesse s ezért tanulni kezdett. De hogyan? Pályáját el nem hagyhatta, anyagi viszonyai nem engedték; de hiszen mire valók az éjszakák? Míg más szerencsésebb halandó a napi fáradsalmait üdítő álomban pihente ki, ő a munka fáradságát feledve, szorgalmasan és törhetetlen kitartással tanult. Csodálatraméltó egy gyermekifjú, ki senki mástól, mint saját lelkétől, buzdítva nem lett és mégis szűk viszonyok és nehéz munka között nemesebb célok felé törekedett. És hogy törekedett! A mai könyvtárs-generáció példaképül vehetné Révai Sámuel, ki ifjúságát nem léhaságok hajhászásában, hanem komoly és nemes munka között töltötte.

Tanulóidejével esik össze a forradalom kitörése. Ezzel kapcsolatban életének egy érdekes epizódját elevenítjük fel. Katona-toborzáskor Eperjesen is felszólították az ifjúságot, hogy álljon be a zászló alá. Révai Sámuel is jelentkezett. De a toborzó-bizottság gyengének találta és nem vette fel. Ő azonban nem tágitott s önkéntesen beállott a honvédek közé, ahonnan a legnagyobb keserűségére ismét csak itthon marasztalták. Dicső dolog a hön szeretett honért meghalni, de a hazát másként – és eredményesebben – is lehet szolgálni. A sors könyvében úgy volt megírva, hogy Révai Sámuel ne karddal, hanem maradandó tettekkel írja fel nevét a kiválóak közé. Vagy létesülhetett volna az a hatalmas intézet – mely úgy a könyvkereskedelem, mint az irodalomnak a hazában és a külföldön egyaránt csak fényt és becsületet szerez – az ő tetteire és zsenialitása nélkül?

Révai Sámuel mint segéd csak néhány hónapot töltött tanítómesterénél. Már serdülő ifjúkorában hevítette az ismeretvágy és ez adta kezébe a vándorbotot. 1850. december 17-én útra kelt Kassa felé azzal a szándékkal, hogy ott munkába lép. Már ez első útjában csalódás érte. Nem kapott munkát. S bár nehezére esett Kassát elhagyni, mégis elhatározta, hogy Pestre megy. «Mikor a szülői házat elhagytam, – írja naplójában – oly könnyűnek éreztem szívemet; talán azért, mert azt hittem, hogy Kassán fogok maradni, hová könnyebb szerrel kaphatok tudósítást szülőim felől... De midőn a körülmények megváltoztak és én elhatároztam, hogy Kassát elhagyom, oly nehéznek éreztem szívemet, le voltam verve és oly hazavágyódást éreztem, hogy kétségbe tudtam volna esni». Mily szívrehatóak e szavak, melyekben mintegy visszatükröződve látjuk szülői iránt érzett igaz, mély szeretetét!

Kassát másnap csakugyan elhagyta és folytatta útját Pest felé. Sok viszontagságon ment keresztül, míg a magyar fővárost elérte. Mert abban az időben hazánkban még nem volt kiépítve a vasút, akkor az emberek még kocsin, szekéren, «gyors paraszttal» utaztak. És bizony a szegény sorsban lévők – főképpen a fiatalok – per pedes apostolorum, azaz magyarul mondva: nyakukba vették a világot. Ez pedig ritka esetben ártott meg nekik, aminthogy nem ártott meg

jelesünknek sem. Sőt. Olyan éles, megfigyelésre teremtődött két szem, az emberi szenvedelmek megértésére oly fogékony lélek, mint az övé, csak gazdag tápanyagot nyert a hosszú út tapasztalataiban. Azt hisszük nem tévedünk, mikor ezen ifjúkori vándorútján nyert benyomásait és tapasztalatait lépten-nyomon felismerni véljük későbbi, igazán értékes munkásságában. És ez így is van. A romlatlan kedélyű ifjú lelke viaszlap, melyben az élet első öröme, csalódása mélyen bevésődik, s bár később a sors erősebb serkentései szilárdkeménységűvé edzik a lelkét, de az első, az ifjúkori emlékek nyoma sohasem törlődik ki onnan.

Különböző vidékeken átmenvén, alkalma volt az embereket s azok életmódját, szenvedéseit – mit ő maga is megosztott velük – megismerni. Látjuk lelkében ébredezni a szociális gondolkodás első csiráit. Ám nem a mai értelemben vett erőszakos, nagy és üres jelszavakkal dobálódzó tömeg szociálizmusát. Nem. Hanem azt az ideált, melyet minden fenkölt, önzetlen műveltlelkű ember öntudatlan a keblében hordoz. Ha érdemes munkában megőszült emberek életét figyelemmel kísérjük, mindenhol látni fogjuk, hogy a felmutatott eredmény mindig beteljesülése az ifjúkorban feltett céloknak, viszont ezen feltevés rendszerint egy olyan kép behatása alatt jön létre, amit többé feledni nem fogunk. Ha az ifjú, a tett- és akaraterős ifjú akadályokkal találkozik útjában, mindig jobban tüzele lelkét a tettvágy és nem nyugszik, míg kitűzött célját el nem éri. A kiváló lelkeknek legtöbb esetben használ, sőt szükséges is a viszontagság. Ez az ő tisztító tüze. Itt forr ki az igazi tehetség, míg a salak le hull, elzüllik. Így volt ez Révai Sámuelnél is. Ifjúkorában nehéz, küzdelmes életpálya előtt állott; ámbar még csak lelke mélyén, de elhatározta, hogy megküzd a Sorssal, aki tudvalevőleg tért enged a vele erős akarattal szembeszállónak, de szíjas korbáccsal paskolja hátát az előle futónak. Ő szembeszállott és az eredményt látjuk.

Naplójában, melyet már Pesten írt, igen érdekesen és helyenként meghatóan írja le útját Kassától Pestig. Mint már említettük, Kassának december 18-án mondott búcsút. Az utat nem ismerve, bizony sokszor eltévedt és keserves gyaloglás, hosszú keresés után tudott csak Beretre bejutni, hol rokonai laktak. Ott egy napot pihent, de azután folytatta útját Miskolcz felé. Roppant takarékos volt, az útra 14 napot szánva, naponta 30 krajczárt engedélyezett magának. Éjjeleit piszkos útszéli csárdákban töltötte. Nem csoda, ha lelkét csüggedés fogta el és gondolatban folyton az elhagyott édes otthonba vágyott. Hiszen úgyszólván még gyermek volt és először lépett az életbe, akkor is annak a viharába. Alig várta, hogy Miskolczra érjen, mert a hosszú út már nagyon komorrá tette. Embereket kívánt már látni, hogy azok beszélgetése és jókedve kissé felvidítsa. Este volt, mikor a városba ért. Vagy tíz korcsmát kellett végigjárnia, míg végre éjjeli szállást kapott. «Végig feküdtem az asztalon – úgymond – fejem alá a tarisznyámat tettem, de a csupasz deszkán henteregve, tagjaim csaknem megmeredtek, úgy, hogy azután reggelig nem tudtam aludni a fájdalomtól». Miskolczon nem volt kedve munka után nézni, hanem folytatta a tervezett utat a főváros felé. Mezőkövesd irányában indult. Lábai a hosszú gyaloglástól kisebesedtek, úgy, hogy Miskolczhoz közeleső faluban, Csabán meg kellett pihennie. Délutánig maradt itten. Szerencséjére egy derék magyar paraszt felvette a kocsijára és elvitte a harsányi erdőig. Amikor a fuvardíjat kérdezte, azt felelte a paraszt, hogy ő egy szegény kézműveslegénytől nem fogad el semmit. Az éjjelt Harsányban átvirrasztotta, mert a rekruták, kiket Miskolczra vittek sorozás alá, minden talpalatnyi zugot elfoglaltak. «Én akkor egy csöppet sem voltam válogatós, – írja – a fáradtság annyira erőt vett rajtam, hogy egy kötés szalmával is megelégedtem». Lassanként beletörődött az út fáradalmaiba és más szemmel kezdte nézni a világot. A hidegtől sokat kellett szenvednie. Borzadva írja egy helyen naplójában: «...igazán nem volt más kísérőm, mint a jó vagy rossz idő s mikor karácsony este Kerecsenbe értem, találtam egy fogadót? – nem egy gyilkos barlangot!» A következő napokon még érintette Kápolnát, Aszódot és Gödöllőt. Utóbbi helyet elérve, oly derékfájást kapott, hogy tovább nem tudott menni. Az úton elérte őt egy hatos fogat s az egy

huszasért bevitte Pestre. Mikor a fuvarost Pesten kifizette, maradt neki még 51 «schein» krajczár. «Roppant sok, – úgymond – ha az ember ismeretlenül Pestre jön, mint én». Amint látjuk nem esett kétségbe, mert még humorizálni is volt kedve.

Pesten Vörös Károly könyvkötőmesternél kapott munkát, de csak 14 napot töltött nála. Hogy miért hagyta oly gyorsan el az első pesti állását, nem tudjuk; a vándorlókönyv erre vonatkozólag mesterének kézírásában következőket tünteti fel: «14 napig szorgalmasan és megelégedésemre dolgozott.» Innen kilépve, Scholl Vilmos könyvkötőnél vállalt munkát; itt 1851. január 16-tól június 24-ig dolgozott. Természetesen Pesten való tartózkodása alatt is rengeteget tanult. A munkaidőben teljesítette kötelességét, míg szabad idejében lankadatlan szorgalommal és bámulatos kitartással igyekezett a tudás titkaiba behatolni.

Pestet június 25-én elhagyván, július 1-én már Pozsonyban volt. Ugy látszik azonban, hogy itt csak néhány napig tartózkodott, mert július 15-én már Eperjesen jelentkezett az előljárásnál, hogy Magyarország és Ausztria területére egy évre vándorló-engedélyt kérjen. Így tehát ismét útra kelve, Nagyszombatba ment, hol Pokorny József könyvkötő-műhelyében dolgozott július 23-tól szeptember 15-ig. Nagyszombatból csakhamar eltávozva, Bécsbe tartott, hogy egy fejlettebb nemzet szokásait és kulturáját is megismerhesse. Elgondolva azt, hogy hazájának határát átlépve, más országban telepszik le egy időre, önkéntelenül is eszünkbe jutnak a költő szavai:

Távol szeretteimtől
S tőled, te drága hon!
Vándorlom a világot
Végtelen utakon.

Ilyen érzés tölthette el Révai Sámuel lelkét. De ő leküzdötte a honvágyat és ment. Ment, mert az élettapasztalatok szempontjából szükségesnek találta, hogy idegen földön, idegen népek között is megforduljon. Bécsben kezdettől fogva az intelligensebb társasághoz húzódott. Bár foglalkozására nézve «egyszerű iparos» volt, de műveltsége megnyitotta előtte azt a kört, ahová szüntelenül vágyott, az intelligensebb egyetemi hallgatók társaságát. Találkozott itt eperjesi orvosnövendékekkel, mérnökökkel, kikkel felújította az ismeretséget, ezek társaságában töltötte szabad idejét, velük eszmecserét folytatva s lassanként annyira megszerették egymást, hogy szorosabb barátságot kötven, közös lakást is béreltek.

Bécsben Buchholz H. könyvkötőmesternél volt kondiczióban, 1851. szeptember 23-tól 1854. április 5-ig. Mikor állását elhagyta, visszament Eperjesre, hogy a külföldön való tartózkodási-engedélyt meghosszabbítsa. Az engedélyt egy évre megújították, azzal a megjegyzéssel, hogy ez idő szerint katonai szolgálatra képtelen. A sárosmegyei előljárátság ezen intézkedését a kassai helytartótanács is jóváhagyta. Révai Sámuel ismét elment Bécsbe, mely alkalommal Gohde Hermann könyvkötőnél nyert alkalmazást, kinél 1854. június 19-től 1855. július 21-ig dolgozott. Ez volt utolsó bécsi kondicziója. Innen kilépve, visszatért az ő kedves városába, Eperjesre, hol Matuschek Jozefa könyvkötő-műhelyében kapott munkát. 1855. október 3-án foglalta el állását. Mint munkaadónője az adott bizonyítványban említi, minden tekintetben megelégedését érdemelte ki s ennek viszonzásául férje elhalálozásakor a műhely vezetésével bízta meg, mely új állásában ernyedetlen szorgalommal fáradozott a műhely emelésén, miért is távozásakor a legnagyobb elismeréssel adózott neki. 1856. február 7-én lépett ki innen, minthogy elhatározta, hogy önállósítja magát.

Az önállósítás tervével a kezünkben lévő okmányok szerint korábban is foglalkozott. Már 1855. október 18-án fordult beadvánnyal a kassai könyvkötő testülethez, utalással arra, hogy szakmáját Eperjesen mint mester szándékozik folytatni, kérve a testületbe való felvételét.

(Ld.: Okmánytár II. sz.) Beadványának kedvező elintézése érdekében – az ő felszólítására – özv. Jaskó Sámuelné pártoló-levelet intézett a testülethez, de nem abban az időben, mikor Révai Sámuel nyújtotta be beadványát, hanem csak december 4-én. (Ld.: Okmánytár III. sz.) Mindazonáltal nevezett testület beadványát 1855. december 9-iki kelettel azzal a megjegyzéssel utasította vissza, hogy előttük sem mint tanoncz, sem mint segéd nem lévén ismeretes, továbbá, hogy a kereskedelmi és ipari viszonyokra vonatkozó 1851. évi február 6-iki szabályzat idevágó paragrafusait figyelembe nem vette, az előírt normatívumoktól el nem térhetnek és kivánságát ily módon nem teljesíthetik. Ennek folytán Révai Sámuel 1856. április 17-én beadványt intézett az eperjesi városi tanácshoz, honnan szintén csak visszakapta, a következő megokolással: «Minthogy kérvényező a kereskedelmi és ipari viszonyokra vonatkozó szabályzat szerint a megkívántató tulajdonságokat nem mutatta ki, beadványa figyelembe nem vehető.» Május 6-án újabb beadvánnyal fordult a városi tanácshoz s ez végre kedvező elintézkést nyert. (Ld.: Okmánytár IV. sz.) Különféle okokra vezethető vissza, hogy az engedély megszerzése ily hosszú időt s ennyi kérvényezést igényelt. Egyrészt a vallás lehetett az oka, mert abban az időben még meglehetősen gyűlölettel viseltettek az izraeliták iránt, másrészt pedig az erkölcsi bizonyítványokért való folytonos zaklatás. Tekintettel kell lennünk azonban arra is, hogy mindez a Bach-korszakban történt; tehát olyan időben, amikor hazánkban cseh és osztrák hivatalnokok álltak a közigazgatás élén, kik ellenséges indulattal minduntalan csak nehézségeket gördítettek a magyar állampolgár törekvései elé.

A városi tanács azon kedvező leirata után, hogy szakmáját mint mester folytathatja, 1856. május havában megnyitotta könyvkötőműhelyét, melyet csakhamar ismertté és népszerűvé tett. De alkotó tehetsége és magasabb célok elérésére vágyódó szelleme nem engedték pihenni. Még ez év november havában kérvénnyel járult a kassai helytartótanács elé oly célból, engedtessek meg neki, hogy könyvkötészete mellett zsidó-könyvkereskedést üzhessen. Ezirányú kérvényét úgy a sárosmegyei izraelita előljáróság, mint az eperjesi rabbi támogatták. Mindkét részről bizonyítványt kapott, melyekben hivatkozás történik arra; hogy Sárosmegyében egy zsidó-könyvkereskedés már régóta érezhető hiány s egy ilyennek való felállítása elkerülhetetlen szükség. De megerősítik azt is, hogy Révai Sámuel a héber nyelv és irodalom alapos ismerője, tehát egy zsidó-könyvkereskedés vezetésére alkalmas. Az engedélyt erre vonatkozólag elég gyorsan kapta meg, mert már 1857. febr. 12-én értesítette az eperjesi polgármesteri hivatal, hogy a kassai helytartótanács január 31-én kelt leirata szerint mint könyvkötő héber imakönyveket árusíthat. (Ld.: Okmánytár V. sz.) S ebben látjuk az első lépést, mellyel a könyvkereskedelem felé gravitált.

Jövője tehát meg volt alapítva s így már arra is gondolhatott, hogy élettársat vegyen maga mellé. Élettársát Ungár Veronában találta meg, kivel 1857-ben kelt egybe. E házasságból 5 gyermek született, kik közül kettő gyermekkorában elhalt, az életben maradtak: Mór, Ödön és Julia.

De a boldog férj és egy virágzó könyvkötő-műhely tulajdonosa, nem feledkezett meg arról sem, hogy megkezdett tanulmányait folytassa. Vasszorgalma ekkor már átsegítette őt az alap-tanulmányokon, melyek a magasabb műveltség elsajátításához feltétlenül szükségesek, ezzel azonban nem elégedett meg, hanem tovább tanult. Nem zavarták őt ebben az üzletével járó gondok, sem későbbben gyermekeinek vidám lármája. «Változatlanul folytatta azt a gyermekkori szokását, – írja Molnár Imre – hogy éjjeleken át tanult s igen sokszor esett meg, hogy a kora reggeli napsugár ott viaskodott a halvány világu olajlámpás reszkető fényével, mely mellett tanulgatott – immár magasabb rendű tudományokat: matematikát, filozófiát és nyelveket».¹ A magyar nyelvet is csak mint családos ember kezdte jobban elsajátítani s nem

---

¹ Corvina 1908. 32. szám.

egyszer parancsolt rá fiaira, hogy figyelmeztessék, ha valamit rosszul ejt ki. Nagy ambícióját képezte fiatal éveiben, hogy lehetőleg tökéletesen tudjon magyarul és hogy helyrehozza azt a mulasztást, melyet korának viszonyai eléggé megmagyaráznak. Gyermek- és ifjúkora oly időre esik, midőn a felvidéken, különösen Sárosmegyében csak a német és tót beszéd járta, férfikora kezdete pedig a Bach-korszak erőszakos germanizáló idejére esett, rövid ideig tartó iskoláztatása is német volt, bécsi tartózkodása is hozzájárult ahhoz, hogy a német nyelvben kiváló képzettséget sajátítson el és a magyarból még azt a keveset is elfelejtse, mit gyermekkorában elsajátíthatott. De amint a nemzeti szellem ébredésekor felismerte a nemzeti nyelv nagy jelentőségét, nemcsak a maga részéről törekedett vasszorgalommal magyar nyelvbeli hiányos tudását pótolni, de gyermekeinek, összes hozzátartozóinak nevelését is kizárólag magyarul és magyar szellemben irányította.

Végtelenül szerette az irodalmat egész életén át, gyermekkorától fogva egész ambíciójával foglalkozott vele. Minden vágya oda összpontosult, hogy ne csak a könyv készítésével, hanem közvetlenebb és nemesebb módon is foglalkozhasson a könyvvel. Mert ő azok közül való volt, akik a könyvet lelkes lénynek és nem élettelen tárgynak tartják. Ő szerette a könyvet s ezért, hogy mindig az ő kedvenczei között lehessen, könyvkereskedő akart lenni. Célját el is érte, mert 1859-ben már mint könyvkereskedőt látjuk viszont.

II.

Révai Sámuel régi ideáljának megvalósítása, egy új korszaknak a kezdetét jelenti érdemdús életében. Mikor 1859-ben mint csendes társ belépett a Vetter Róbert-féle könyvkereskedésbe, már valamivel kedvezőbbek voltak a viszonyok úgy a politikai, mint az irodalmi életben. Éppen ez évben szűnt meg a rettegett abszolutizmus közel 10 évi uralma, mely hatalmi eszközökkel nyomta el a magyar nemzetet. Ausztriát abban az időben eléggé érezhető veszteségek érték, ezek meggyengítették erejét s így jónak látta az eddigi uralommal felhagyni, megelőzni akarván ezzel a magyar nemzet esetleges felkelését, mely a vereségek következményeként máris ébredezni kezdett. S jött azután a provizórium, mely előhírnöke volt az alkotmányos élet helyreállításának. Az abszolutizmus megszűntével a magyar nyelv újból elfoglalhatta jogos helyét. Hazánk akkori vezérférfiai, kik az elnyomatás alatt hallgatagon szemlélték az eseményeket, ismét átvették a vezérszerepet, élére álltak a nemzeti törekvéseknek és egyengették útját a megakasztott fejlődésnek.

Az egyetértő és összetartó magyarság az új éra hajnalában rendezte első nemzeti ünnepélyét. Kazinczy Ferencz, a nagy nyelvújító születésének százados évfordulóját ünnepelték 1859. október 27-én, mely kedvező alkalom volt a nemzeti közérzet hatalmas megnyilatkozására. Mindannak daczára, hogy a hatóság mindenféle nehézségeket gördített a kezdeményezők útjába, mégis megünnepelték az Akadémiában Kazinczy Ferencz emlékét. Deczember végén azután Széphalmon az író és a mester sírjánál is megtartották az ünnepélyt, melyen Isten szabad ege alatt, a téli idő ellenére mintegy 4000 ember vett részt nagy lelkesedéssel. A vidék majdnem mindenütt kivette részét az ünneplésből; Eperjesen a collegium újra feléledt magyar társasága rendezte a Kazinczy-ünnepélyt.² S így ment az tovább. Az ország különböző vidékein egymásután rendeztek ünnepélyeket más és más költő emlékére, mely ünnepélyek jó alkalmul szolgáltak a sokáig elnyomott közszellem élesztgetésére.

Ilyen derengő hangulat közepette kezdte meg Révai Sámuel működését az irodalom szolgálatában. Könyvkereskedői működésének méltatására kellene most áttérnünk; de előbb visszapillantunk a cég multjára mert kötelességünknek érezzük, hogy az elődökről is illendőképpen megemlékezzünk.

A még ma is fennálló és «Révai Sámuel» név alatt ismert eperjesi könyvkereskedést Benczúr József alapította 1834-ben. Ez évtől kezdve egészen 1841-ig csak magyarországi kiadókkal állott közvetlen összeköttetésben. Külföldi szortiment-szükségletét Wigand György lipcsei cégétől szerezte be, Heckenast Gusztáv pesti könyvkereskedő útján. Cégét – fenállásának hetedik évében – 1840-ben a magyar kereskedelmi és váltótörvények értelmében bejegyeztetvén, közvetlen forgalmát is szándékolta kibővíteni s ezért 1842-ben összeköttetésbe lépett a német könyvkereskedelemmel. A kiadók Wigand György ajánlatára nyitottak neki számlát. Ezen újabb összeköttetések első évében egy kis kellemetlenség is érte. A «Börsenblatt» 1842. évi folyamában találunk Benczúr Józseftől egy «Brand-Anzeige» című jelentést, melyben tudatja a külföldi kiadókkal – számszerint 35-öt sorol fel – hogy a június 13-án Wigand György lipcsei bizományos által az ő címére expedált 154 font súlyú könyvbála, útközben és pedig Hontban (Hevesmegyében), hol egy kocsiszín alatt állott, éjjel támadt tűz alkalmával porrá égett. Jelentésében arra is hivatkozik, hogy ezt Liedermann F. pesti szállító által és azonkívül két hatósági bizonyítvánnyal is igazolhatja. Egyszersmind kérte az érdekelt

---

² Berzeviczy Albert: Régi emlékek. Bpest, 1907. 120. 1.

kiadókat, hogy neki az 1842. évről, különösen pedig az utolsó küldeményről részletes kimutatást küldjenek s ez ügyre vonatkozólag legközelebbi feladó levelét figyelembe vegyék.

Benczúr József igen képzett könyvkereskedő volt. Több cikket írt a magyar könyvkereskedelem érdekében, melyek közül a következőket tartjuk megemléltendőnek: «Ungarn's Buchhandel im Verhältniss zum Deutschen», «A magyar könyvkiadás», «A magyar tudós társaság viszonya a magyar könyvkereskedelemhez». Különösen ez utóbbi igen jellemző egészséges gondolatmenetére.

A magyar kir. helytartótanács engedélyével, 1846-ban nyilvános társul maga mellé vette Vetter Róbertet, eddigi szorgalmas munkatársát és sógorát; ennek folytán megváltozott a cég is, mennyiben «Benczur és Vetter» név alatt vezették tovább. A társasviszonyt két évig tartották fenn. 1848-ban Benczúr József megvált a cégtől s ezen időtől fogva a könyvkereskedés egyedüli tulajdonosa Vetter Róbert volt. A legszomorúbb időben vette át a könyvkereskedést. Jelentős és felejthetetlen évben: 1848-ban. Rossz idők voltak akkor a könyvkereskedelemre nézve. Mindenki el volt foglalva önmagával; az apák családjukkal, a harciba indulók hozzátartozóikkal. Magától értetődik, hogy nem sokat törődtek akkor az emberek az irodalommal. A könyvkereskedésekbe csak elvétele tévedt be egy-egy ember. A forgalom, a közlekedés szünetelt. A szabadságharcz ideje alatt a könyvkereskedők a legszerényebb viszonyokhoz mért napi kiadásokat sem vették be. S akinek nem volt megtakarított pénze, az ilyen körülmények között szépen tönkre mehetett. Így volt az Vetter Róberttel is. A nehéz idők csapása keményen sújtotta. Csődbe jutott. 1850-ben Kertész József csődtömeggondnok közhírré tette a «Börsenblatt»-ban, hogy az Eperjesen fenálló Vetter Róbert-féle könyv-, mű- és írószerkeskedés nyilvános árverésen el lesz adva. A netto értéket 3000 forintban tüntette fel. Bukását különben ő maga is elmondja, melyet a «Börsenblatt» szerkesztősége «Fragment aus einem Privatbriefe» címen tett közvé. Szomorúság tölti el szívünket, ha e törekvő ember fájdalmas sorait olvassuk. Nem akarunk hosszadalmasan ez ügygel foglalkozni, mert szorosan véve nem is tartozik munkánk keretébe. De az akkori szomorú állapotok megvilágítására, talán nem lesz érdektelen, ha a levél tartalmát rövidre foglalva, elmondjuk. Midőn 1848 elején kiütött a háború, mint nemzetőr ő is szolgálatot teljesített. Majdnem egész éven át távol volt az üzlettől, mely az egymásra tolongó események következtében rohamos hanyatlásnak indult. S ez nem is csoda, mert a várost folyton átvonuló csapatok szállták meg. Egyszer osztrák, másszor magyar csapatok és azok ellátásáról a lakosságnak kellett gondoskodni. Ilyen körülmények között természetesen üzletről szó sem lehetett. S ehhez még csak a szomorú emlékű devalváció hiányzott, mely miatt a lakosság legnagyobb része koldusbotra jutott. Most már követeléseit sem tudta behajtani, nem maradt más hátra, minthogy a csőd elrendelését kérje.

Úgy látszik azonban, hogy az üzlet eladására nem került a sor, mert sógora, Benczúr József, kinek vagyona tekintélyes részét sikerült megmentenie, kisegítette a bajból. A könyvkereskedést tehát tovább vezette és a nehéz idők multával ismét felvirágoztatta. Mint tulajdonos azonban inntől kezdve neje, Benczúr Gizella szerepelt.

1859-ben – mint már említettük – Révai Sámuel csendes társul lépett be. És pedig egy évi próbaidőre azzal a célzattal, hogy ezen idő elmúltával a könyvkereskedést átveszi. A próbaidő letelén, több oldalról bizonyítványokat szerzett be, bizonyítására annak, hogy nyelv- és irodalomismerete képessé teszi arra, hogy egy könyvkereskedést önállóan, az olvasóközönség kielégítésére vezetni tud. Ily értelmű bizonyítványt elsősorban Benczúr Józseftől kapott, (Ld.: Okmánytár VI. sz.) továbbá Hartleben K. A.-tól, Hazslinszky Frigyes ev. kollegiumi igazgatótól és Szidor Antal gimnáziumi igazgatótól. E bizonyítványokra fölülte nagy szüksége volt, mert 1860. június 16-án Vetter Róbert jelentette a városi tanácsnak, hogy kölcsönkönyvtárral egybekötött könyvkereskedését Révai Sámuelnek bérbe adja. «Tíz

hónappal ezelőtt bíztam meg könyvkereskedésem vezetésével – mondja jelentésében – és ezen idő alatt tökéletes meggyőződést szereztem, hogy Révai Sámuel helyes és szolid vezetéssel, tevékenysége és szorgalma által, valamint a hivatásnak megfelelő tökéletes képzettsége által (mi közé mindenekelőtt számítandó a hazai nyelvek alapos bírása, s amellet a francia nyelvnek is, kiterjedt ismerete a német, magyar és francia irodalomban, tiszta és rendes könyvvezetés) vevőimnek bizalmát csak fokozza, úgyszintén a magas hatóság évek hosszú során át kifogástalanul belém helyezett bizalmát, melyet én csak méltányolni tudok, igazolni iparkodom, hogy azt Révai Sámuel lojális és megbízható magaviseletével biztosította». (Ld.: Okmánytár VII. sz.) A városi tanács e beadványra vonatkozó válaszáról nincs tudomásunk; azonban Vetter Róbertnek 1860. szeptember 3-ról kelt újabb beadványából azt látjuk, hogy a helytartótanács elnöksége nem adott helyt a városi tanácshoz intézett jelentésének, sőt arra is utasította, hogy Révai Sámuel 3 napon belül könyvkereskedéséből távolítsa el. Vetter Róbert e rendelkezést személyét illetőleg a legnagyobb mértékben sérelmesnek találta és a rendelet egész tartalmára nézve a magas minisztériumhoz felülvizsgálati felebbezést és semmiségi panaszt jelentett be. Minthogy fogalma sem volt, hogy mi indíthatta a helytartótanácsot ily visszautasító rendelet kiadására, – a neki kézbesített végzés ugyanis csak abszolút lakonizmusban tartalmazta az elutasító tényt – arra kérte a városi tanácsot, hogy neki nevezett rendeletből egy másolatot szolgáltatassanak ki, mivel a megokolás reá nézve lényeges fontossággal bír. Megjegyezvén, hogy a másolat kézbesítésétől számítva 14 napon belül panaszát és felebbezését megteszi. A városi tanács erre vonatkozó válaszában csak azt a megjegyzést tette, hogy a felebbezett határozat, illetve rendelet megokolása náluk nincsen.

Az ügy további fejleményét nem ismerjük; azonban kétségtelennek tartjuk, hogy a felebbezés eredményezte a sérelmes rendelet megváltoztatását. Következtetésünk helyességét különben az előttünk fekvő szerződésből is látjuk, mely 1860. október 1-én Révai Sámuel és Vetter Róbert között jött létre. A szerződés szerint Révai Sámuel mint bérlő és vevő a könyvkereskedést átvette. Főbb pontjai a következők:

A haszonbérletre vonatkozólag:

I. Révai Sámuel haszonbérbe átveszi a könyvkereskedés tetszés szerinti vezetésére a jogot és az engedélyt, Vetter Róbert pedig kijelenti, hogy a haszonbérlet időtartama alatt semminemű módon könyvkereskedést nem folytat, valamint kötelezi magát hogy az esetleg hozzá intézett megbízásokat Révai Sámuelnek adja át.

II. Az engedély használatáért Révai Sámuel Vetter Róbertnek évente 120 forint haszonbért fizet és pedig negyedévi részletekben, vagyis október, január, április és július 1-én 30 forintot nyugta ellenében.

III. A haszonbérlet időtartama előzetesen nem lesz megállapítva, ellenben mindkét részről egy félévi felmondási idő lesz kikötve.

IV. Eszerint jogában áll Révai Sámuelnek a könyvkereskedést és a vele összekötött kölcsönkönyvtárt teljesen tetszése szerint vezetni és kezelni, valamint a meglévő anyagot megváltoztatni és felújítani, különösen az üzlet vezetésében, úgy a vételt, mint az eladást illetőleg, egészen kénye-kedve szerint járhat el.

V. A szerződő felek egyike sem veszi át a személyes kötelezettségeket, úgy hogy Révai Sámuel nem képviseli Vetter esetleges passzívait, viszont Vetter Róbert nem felel Révai esetleges tartozásaiért. Bérbeadó előre kijelenti, hogy tartózkodik a bérlő idejében származó aktívák és passzívák átvételétől.

A vételre vonatkozólag:

A) A Vetter-féle könyvkereskedés üzlethelyiségében lévő könyvek, képek és térképek, úgyszintén azok a tárgyak, melyek a mai napon elkészített és mindkét részről aláírt leltárban részletezve fel vannak tüntetve, mai napon Révai Sámuel tulajdonába mennek át.

B) A vételtárgy leltári becsértéke mindkét fél megegyezése folytán 1000 forint osztrák értékben állapítottatott meg, mely után Vetter Róbert kijelenti, hogy a feltüntetett tárgyakat ezen összeg fejében eladottnak tekinti, Révai Sámuel pedig kijelenti, hogy azokat megvette.

C) Az említett vételárból Révai Sámuel 400 forintot o. é. Vetter Róbertnek már lefizetett, mely összegnek kézhezvételét utóbbi ezennel szerződésileg nyugtázza. A fennmaradó 600 forint 6 éven belül és pedig 1860. október 1-től félévi, évenként október és április 1-re eső arányos részletekben egyenlítendő ki.

D) Az ezzel járó összes kötelezettségek pontos betartásáért Révai Sámuel egész vagyonával szavatol és a netaláni mulasztása által keletkező kárért felelős.

E szerződés értelmében a könyvkereskedést bizonytalan időre bérbe vette. Hogy miért csak bérbe s miért csak bizonytalan időre, annak oka abban rejlik, hogy Révai Sámuel nem kapta meg a könyvkereskedés folytatására a szükséges engedélyt. Akkoriban ugyanis még nagyon szigorú feltételekhez volt kötve bármely üzletág önálló folytatására az engedély megszerzése. Aki engedélyért folyamodott, annak ki kellett mutatni, hogy azt az üzletágot, melyet önállóan folytatni kíván, három éven át tanulta, vagyis a gyakorlati képességet megszerezte. Révai Sámuelnek legfőképpen amiatt nem sikerült az engedély gyors megszerzése, hogy nem volt tanult könyvkereskedő. S azt nagyon jól tudta, hogy e körülmény nehézségeket fog neki okozni. Szerzett azonban kitűnő bizonyítványokat, így 1861 végén erkölcsi bizonyítványt (Ld.: Okmánytár VIII. sz.), 1862 elején képességi bizonyítványt Schmidt András felsőbb leányiskolai tanártól és Vetter Róberttől (Ld.: Okmánytár IX., X. sz.), hogy újabb folyamodványt intézhessen a helytartótanácsához, mert erős volt meggyőződése, hogy ezek alapján az engedélyt még sem lehet tőle megtagadni. S ha eleinte az illetékes fórum vonakodott is azt neki megadni, de a folyamodványhoz csatolt meglehangú és képességét fényesen igazoló bizonyítványokra való tekintettel, mégis kénytelen volt azt megadni. Révai Sámuel meggyőződésében nem csalódott. A könyvkereskedés folytatására az engedélyt a helytartótanács 1862. márczius 12-én kelt 5859. számú leirata értelmében csakugyan kiállította részére s így a könyvkereskedés végleges átvételének már semmiféle akadálya nem volt. 1862. április 10-én Vetter Róbert és nejétől immár saját tulajdonába ment át, mely alkalommal egy mindenre kiterjedő szerződést kötöttek. (Ld.: Okmánytár XI. sz.) E szerződés szerint Révai Sámuel 1020 forintért vette át a könyvkereskedést. Részletes ismertetésétől tartózkodunk, amennyiben az okmánytárban egész terjedelemben úgyszólván találjuk.

A végérvényes szerződés megkötése után, Révai Sámuel a könyvkereskedés átvételéről a bel- és külföldi könyvkereskedelmet is értesítette (Ld.: Okmánytár XII. sz.). Körlevelében pontos körülírással vázolja a helyi viszonyokat, melyek szerinte oly kedvezőek, hogy az irodalom minden ága kelendőségre számíthat. Talán mondanunk sem kell, hogy a kiadók kívánságait egytől-egyig teljesítették. Hiszen körlevelét elsőrendű czégek, úgymint Hartleben Konrád Adolf, Köhler K. F. és Hügel Edvárd látták el ajánlásukkal, tehát csak természetes, hogy a kiadóknak ellenvetésük nem volt.

Révai Sámuelnek finom érzéke volt a közönség könyvszükségletének eltalálásában, tudniillik ő szinte megérezte a művelt lelkek tapintatával, hogy mely időben mily művekre fektesse a fősúlyt és ezzel az általa forrón szeretett irodalmat kétségkívül hatalmasan támogatta. Ezen tehetsége lehetővé tette, hogy a könyvkereskedést fölvirágoztassa és annak a kornak színvona-

lára emelje, melyben íróink és költőink egész gárdája dolgozott szívvel és lelkesedéssel a halhatatlanságért. Üzletében azonban nemcsak a könyvnek adott helyet. Berendezett igen figyelemreméltó mű-, díszmű- és papírárukereskedést is, mely üzletágakat szintén ritka hozzáértéssel és szaktudással kezelte. Nagy előnyére vált üzletének, hogy mindenben a szoliditást és kereskedelmi magas etikát tartotta szem előtt. Még olyan cikkekéből is, melyekkel nagy konkurrencziával állott szemben, tudatosan csak a legjobb minőséget tartotta raktárán, ha mindjárt drágábbak is voltak, mint másutt, mert főigyekevése odairányult, hogy vevőit teljes mértékben kielégítse. Magától értetődik, hogy ezen mellékes üzletágak folytatását nem lehetett elkerülnie, mivel vidéki városban kizárólagos könyvkereskedés az időben még nem biztosította a megélhetést. Volt azonban jól berendezett kölcsönkönyvtára is, olyan, minőt egyhamar ma sem találunk. Rendkívül nagy súlyt helyezett arra, hogy kölcsönkönyvtárában csak elismert írók művei legyenek, hogy egyrészt az olvasóközönség igényeit kielégítse, másrészt pedig, hogy az irodalom iránti kedvet és érdeklődést állandóan ébrentartsa. De más, sokkal nemesebb célt is szolgált kölcsönkönyvtárával. Hozzáférhetővé tette az irodalom jelesebb termékeit az olvasnivágyó szegényebb embereknek is, kiknek nem volt módjukban nagyobb összeget szellemi táplálékra fordítani.

Szép lendületű könyvkereskedésével úgyszólván egyedül állott Eperjes környékén, sőt hozzátehetjük, hogy az egész felvidéken, amit nem mindennapi műveltségével vívott ki magának. Szeretettreméltóságával magához vonzotta a város és a vármegye legintelligensebb elemeit és érintkezésbe jutott a társadalmi és politikai élet vezető embereivel. Mindennapos vendégei közé számíthatjuk *Benczur Józsefet*, *Vécsey Tamást*, *Hazslinszky Frigyes* botanikust, *Berzeviczy Tivadar* tanfelügyelőt, *Vandrák András* filozófust, *Schulek* jogakadémiai tanárt, *Sztehló, Herfurt, Nuber* és *Lévai* kollegiumi professzorokat és az ottani művelt társadalom sok más tagjait. A tudományos világ e kiváló férfiai szeretettel keresték fel a «szellemi táplálék kincsesházá»-t, mint a tulajdonos jó barátai és kedves ismerősei, hogy vele irodalmi eszmékről, társadalmi és politikai kérdésekről eszmecserét folytassanak. Nem is csodálhatjuk ezt a szeretetet, mert Révai Sámuel egyénisége magától értetődővé teszi. A művelt emberek arisztokraták, kik a nem hozzájuk valót kiközösítik magukból, míg ha lelkük rokonlelket és szellemet talál – azt bármilyen körben is – de meleg barátsággal övezik. Mert az igazi művelt lélek nem érzi jól magát üres, felületes társaságban, még a társalgásban is a mélyebb értelmű, szellemes gondolkodást kedveli.

Ha Révai Sámuel későbbi pályafutását követjük, láthatjuk, hogy mindenben a szellem arisztokráciájában foglal helyet. És méltán! Mert az egykori iparos vándorlegény, nehéz és keserves küzdelem árán ugyan, szellemi téren oly magas fokra emelkedett, hogy elfoglaltság nélkül nyugodtan megállhatta helyét a tudományos társaságokban.

III.

Midőn az 1867. évi kiegyezés létrejött, hazánk minden téren rohamos fejlődésnek indult. Vagy Beöthy Zsolt³ szerint: «...egy alig sejtett fölvirágzás korszaka következett, még pedig úgy a politikai és gazdasági, mint a közművelődési élet mezején: a mindenfelé felszabadult erők versenye.» Különösen a fővárosban igyekeztek a kulturális intézmények mulasztásait pótolni, hátramaradottságukból kivergődni és a művelt nyugat nyomába lépni. Az irodalmi társaságok is lankadatlan buzgalommal hozzáálltak a hazai irodalom istápolásához, ami természetes következeképp a könyvkereskedelmet is köteleességének teljesítésére serkentette.

Révai Sámuel a fővárostól messzeeső kis Eperjesben megértette az új korszellemet, s hogy ő is kivehesse részét az egész országra kiható nagy munkában, eltökélte, hogy Pesten könyvkereskedést alapít. Tervének megvalósítása nem volt éppen könnyű dolog. Neve a pesti közönség előtt még teljesen ismeretlen lévén, két nehéz körülménnyel kellett megküzdnie. Először, hogy a közönség figyelmét magára vonja, másodsor, hogy a könyvkereskedés a kívánalmaknak megfelelőleg rendeztessék be. Az akadályok azonban nem lohasztották le az ő kipróbált erélyét és szerencsésen legyőzte a nehézségeket. 1869. november 1-én megalapította öccsével, Révai Leóval pesti üzletét, mely «Révai Testvérek» cég alatt mint «bel- és külföldi könyvkereskedés és nemzeti antiquarium» kezdte meg működését. (Ld.: Okmánytár XIII. sz.) Amellett azonban fentartotta eperjesi könyvkereskedését is és a pesti üzlet vezetését Révai Leóra bízta, ki úgy itthon, mint a külföldön a legtekintélyesebb könyvkereskedésekben működő, gazdag tapasztalatokat és ismereteket szerzett; főleg a tudományos antiquariumban volt nagy jártassága, sőt azt is mondhatjuk, hogy ebben elismert szaktekintély hírében állott.

Révai Sámuel bár pesti üzletétől távol volt, amennyiben eperjesi üzletét kellett vezetnie, azért szellemileg állandóan törekedett a pesti üzletét, illetve öccsét annak vezetése tekintetében irányítani. A könyvkereskedést az Egyetem-utca 2. számú házban helyezték el. Az első években a szortiment mellett nagy súlyt fektetett a tudományos antiquariumra és nálunk e cég vezette be legelőször a bibliografikus rendszerben és tudományos bírálattal készülő antiquárkönyvjegyzékeket. Különös figyelemmel és páratlan kutató erővel igyekezett a kiválóbb Hungaricákat felderíteni, mely törekvése elsőrendű internacionális összeköttetései révén sikerrel is járt s ezzel forgalmát is nagy mérvben előmozdította. De mindamelllett a szortimentet sem hanyagolta el. Mint körleveléből látjuk, mindjárt az első időszakban felkérte a kiadókat, hogy a fontosabb kiadványok megjelenéséről külön levélben adjanak tudósítást, esetleg azokat 5 példányban megjelenés után azonnal gyorsárúképpen küldjék meg, a szükséges terjesztési eszközökkel együtt, értve ezalatt a prospektusokat, plakátokat és előfizetési felhívásokat. Hogy a kiadók kérelmét készséggel teljesítették, az csak természetes. Mert Révai Sámuel mint a köteleességtudó és pedáns szortimentter mintaképe állt előttük, ki köteleességének mindenkor a legszigorúbban megfelelt. Pedánságát a többek között az is jellemzi, hogy minden két évben pontos leltárt és mérleget készített, ami az akkori kezdetleges viszonyok között ritkaságszámba vehető.

Nem kevésbé érdemel említést ama számba menő jelenség, mely szintén csak sohasem nyugvó alkotó erejéről tesz tanúságot. Ugyanis a hetvenes években Eperjes vidékén, – főleg oly helyeken, hol a könyvkereskedelem kellően képviselve nem volt – tudomásunk szerint egyebek között Homonnán, Nagymihályon, Kisszebenben és Bártfán bizományi képviselőket szervezett, illetve szortiment-lerakatot rendezett be és ilyen nagy körütekintésre valló

³ A magyar irodalom kis tükre. 3. bővített kiadás. Budapest, é. n. 188. 1.

újításokkal, amilyenek eddig a magyar könyvkereskedelemben nem léteztek, iparkodott a magyar irodalomnak szélesebb körökben, a szűkebb periferiákon túl is piacot teremteni – és kisvárosi üzletének működési körét kiterjeszteni. S hogy ezen saját kezdeményezésű újítása milyen nagyszerűen bevált, mutatja az, hogy jelentékeny forgalmat ért el a bizományi képviselők, illetve főügynökségek gondos ápolásával.

Ugyanerre az időre – 1877-re – esik a szatmári könyvkereskedés alapítása is, melynek az volt a célja, hogy unokaöccsének, Magyar Józsefnek, kit ő vitt a könyvkereskedői pályára, lehetővé tegye önállósítását. (Ld.: Okmánytár XIV. sz.) A szatmári céget rövid ideig folytatták Révai Sámuel neve alatt – Magyar József prokurája mellett – utóbb Magyar József teljesen saját számlájára vette azt át.

A pesti üzletalapítás azonban nem váltotta be Révai Sámuel hozzáfűzött reményeit. Amily, valóban ma már alig tapasztalható idealizmussal és mondhatni fellengző reményekkel indította meg életének az ő szemében, e legfőbb alkotását, amely lelkeséggel és odaadással ápolta azt a gondolatot, hogy ez az alapítása lesz voltaképp küzdelmes életének nagy eredménye, ifjúkori álmainak, ábrándjainak megtestesítése, családja jövőjének megalapozója, amennyire hozzá szokott ahhoz a gondolathoz, hogy az ország viruló fővárosában, a nemzeti föllendülés gócpontjában ime épp oly intézmény alapjait tette le, mely kellő hozzáértéssel és lelkeséggel tovább vive – olyan hatalmas és büszke alkotássá lesz fejleszthető, minőket a külföldön megbámulni tanult – annyira fájt lelkének az a hová-tovább el nem titkolható felismerés, hogy a pesti üzlet nem váltja be azokat a reményeket, amiket hozzá fűzött. Abból a korból fenmaradt levelei – egyébként is a levélírói stílus remekei – beszédes bizonyítékai annak a lánglelkű szellemnek, melyet e levelekben Révai Sámuel át akart plántálni öccsébe, Révai Leóba, akit untalan serkentett, biztatott, bátorított abban az irányban, amelyben a gondjaira bízott vállalat vezetését látni óhajtotta. De bár Révai Leó a legmélyebb tisztelettel és legteljesebb odaadással tekintett fel tanítómesterére, bátyjára, kinek különben is nevelését és önállósítását köszönhetette, lénye és természete nem tették őt alkalmassá bátyja eszméinek végrehajtására. Révai Leó alaposan képzett, könyvkereskedőileg művelt ember volt és csendes, kontemplatív, békés természete kevésbé tette őt alkalmassá arra, hogy az élet viharaival szembe szálljon. Oly nagy igényű alapítás, minőnek Révai Sámuel a pesti vállalatot képzelte és óhajtotta, amelyben a könyvkereskedelem összes ágazatait, a könyvkiadást, a szortimentet, a tudományos antiquariumot jól megalapozva szeretne volna egyesíteni – túlnőtt azon a kereten, amelyen belül viszont Révai Leó az ő egyéni tulajdonságaival és szokásaival a vállalatba beleilleszkedhetett volna.

Nem az üzleti eredmények hiánya okozta a csalódást, mert azok a viszonyokhoz képest még kielégítőek voltak, de az a körülmény, hogy a vállalat etikai tekintetben nem váltotta be Révai Sámuel reményeit és nem szolgálta az ő tendenciáit, lassan elkedvetlenítette őt a vállalatától. Sem azokat a kiadmányokat, aminőket a cég imitt-amott teljesen inczidentaliter közrebocsajtott, nem tartotta megfelelőknek és méltóknak ahhoz a céghez, melynek ő alapítója és részese, sem a szortiment-üzletnek fejlődését nem látta olyannak, aminőnek ő kívánta volna. Másrészt be kellett látnia, hogy e szakmák még így is elvonják Révai Leót attól az ágazatától a vállalatnak, az antiquariumtól, melyhez Révai Leónak legtöbb hozzáértése, legtöbb kedve és ambíciója volt és amelynek óriási és értékes készleteiben a cég tőkéjének legnagyobb része volt befektetve.

Ily konstellációk mellett bizonyos csendes beletörődéssel fogadta társának és az üzlet vezetőjének, Révai Leónak azt az indítványát, hogy a vállalat kereteit resztringálva, ezután kizárólag a tudományos antiquarium művelésével foglalkozzanak. Révai Leó ezen szándékát és elhárítását már akkor igen erős mértékben kifejezett szemgyöngöségével is megindokolta és így a

testvérek között 1875 tavaszán az a megállapodás jött létre, hogy az antiquariumot Révai Leó a saját számlájára veszi át és folytatja tovább, miglen a szortiment könyvkereskedést és a kis méretű tankönyvkiadványt eladóvá teszik. Arra az elhatározásra, hogy Budapestre költözzék és saját maga folytassa a könyvkereskedést, Révai Sámuel akkor nem bírt jutni, mivel gyermekei nevelésének és iskoláztatásának ügyét válságoknak kitenni nem akarta.

A jóhírű szortiment-üzletet két fiatal könyvkereskedő Dobrovsky Ágost és Franke Pál vették meg, kik azt ugyanazon helyen saját társas czégük alatt folytatták, miglen az antiquariumot Révai Leó – a «Révai Testvérek» czéget fentartva – a Koronaherczeg-utca 2. sz. házába (az azóta lebontott Párisi Házba) helyezte át.

A két testvér útjai a dolgok ezen elrendezése folytán így széjjelváltak, hogy néhány évvel később – megváltozott körülmények között – újra egyesüljenek. Révai Sámuel ugyanis, kinek tetterejét és szívós akarát a pesti üzletalapítás tapasztalata le nem lohasztotta és ki lelkében fel nem adta azt a reményét, hogy eszményi törekvéseit valóra válthassa, fiainak nevelését akként irányította, hogy bennük a könyvkereskedői foglalkozás és életpálya iránti kedvet felkeltse és ébren tartsa. Idősebb fiát, Mórt a gimnázium elvégzése után előbb a budapesti, a második esztendőre a lipcsei egyetemre küldte, irodalmi, nyelvészeti és bölcsészeti tanulmányok folytatása végett, azt óhajtva, hogy Lipcsében egyetemi tanulmányai mellett módjában legyen körülnézni a német könyvkereskedelem központi műhelyében. Ifjabb fiát, Ödönt inkább a gyakorlati, kereskedelmi szakmára óhajtotta előkészíteni és így gimnáziumi tanulmányai befejeztével saját eperjesi üzletében maga mellé vette, hogy a könyvkereskedelem gyakorlati ismereteit elsajátítsa, azután pedig külföldre küldte gyakorlatra, ahol is előkelő könyvkereskedésekben, Münchenben, Bernben módjában volt a fejlett külföldi könyvkereskedelem gyakorlatával megismerkedni.

Révai Leó azonközben tovább folytatta a maga kedvencz foglalkozását, a ritka könyvek gyűjtését, tanulmányozását és katalogizálását és ezen munkája közben szeme egyre gyöngült, úgy, hogy az orvosok foglalkozásában időnkénti nagyobb szüneteket rendeltek el, ha csak szemevilágát egészen kockára tenni nem akarja. Ily szomorú perspektíva behatása alatt érthető, ha az aránylag még fiatal embert bizonyos félnétség fogta el, és gyengének érezte magát arra, hogy egyedül, támasz nélkül járja az élet útjait és teljesítse kötelességeit. A terhek, miket az üzletnek saját részére való átvétele folytán bátyjával szemben vállalt, még jórészt törlesztetlenek voltak és ime fizikai baja folytán attól kellett tartania, hogy vállalatát nem bírja tovább vezetni. Ha neki magának saját személyére nézve nem is voltak nagy igényei és ezeket még resztringált üzem mellett is előteremthette volna, mégis az üzletet terhelő terhek, az abban elhelyezett tetemes tőkék kamatoztatásának kényszerűsége saját fizikai állapota mellett tanácsossá tették ránézve, ha megbízható és meghitt bizalmi ember segítségét biztosítja magának.

Ily viszonyok között első sorban unokaöccsére, Révai Mórra gondolt, ki ekkor éppen a lipcsei egyetemen járt. Megható és részvétet gerjesztő levélben vázolta előtte helyzetét és kérte, jöjjön segítségére, legyen meghitt, bizalmas embere és segítője az üzlet vitelében, kötelességei lebonyolításában, egyben biztosítja őt arról, hogy egyrészt tanulmányai folytatására annyi idő fog rendelkezésére állani, amennyi kell és hogy másrészt a vállalat keretén belül jövő existenciáját ő biztosítja, amennyire ezt emberi előrelátással lehet.

Az akkor 19 éves fiatal embert nagybátyja kérő hívása, különösen a fizikai ok, mely őt arra indította, meghatotta és gyors elhatározásra bírta. Bár féltette ettől a lépéstől tanulmányai befejezését és bár édes apja is ebből a szempontból nehezen adta beleegyezését, mégis 1879. őszén otthagya Lipcsét és Révai Leó segítőtársául hazajött Budapestre. Első dolga volt az antiquarium részére értelmes és gyakorlott segítőerőt szerezni, ki egyrészt Révai Leót minden

tekintetben helyettesíthesse és az üzletet kereskedelmi szempontból is előrevihesse, a maga részére pedig kiadói téren készségeinek és ambíciójának megfelelő működési tért teremteni. Hogy ezt lehetővé tehesse, – még pedig a fennálló üzlet keretében – édes apját rábírta arra, hogy újra egyesüljön Révai Leóval az üzlet továbbvitelére nézve és hagyja benn azt a tőkéjét, amelynek fokozatos visszafizetése volt megállapítva. Révai Sámuel tehát újra belépett társul az általa alapított cégbe, most már fiában vélte feltalálni a további fokozatos fejlesztés biztosítékát. Ekkor, 1880-ban indult meg az így rekonstruált cég első kiadói alapítása, a «Regényvilág», melyet azután a szépirodalmi és népszerű tudományos kiadói vállalatok egész sorozata követett. Ezzel a rekonstrukcióval karöltve eredeti német családi nevét «Révai»-ra és a cézget ehhez képest «Révai Testvérek»-re változtatta át, ebben is kifejezést akarván adni annak a meggyőződésének, hogy hazafias irányban működő, magyar könyvkiadó cégnek magyar elnevezéssel is kell bírnia.

A névmagyarosítás egyik-másik német kiadó szemében valóságos szálka volt. Valami különös, a tisztességgel összeférhetetlen dolognak tartották és semmiképpen sem tudták (vagy nem akarták) megérteni, hogy miért magyarosította Révai Sámuel a nevét. Sokáig nem törődtek bele abba, hogy az eddig közismert és jó hírnevű Rosenberg-cég egyszerre csak Révai lett. Sőt akadtak olyan német kiadók is, kik emiatt számlát zártak neki és rendelőczéduláit a következő nevetséges megjegyzéssel küldték vissza: «Mit einer solchen Firma, die es nicht für wert hält, ihren ehrlichen deutschen Namen zu behalten, wollen wir nicht in Verbindung stehen». De ezzel korántsem elégedtek meg. Még a «Börsenblatt»-ban is nyilvánosan pertraktálták a dolgot, nyilván oly szándékból, hogy a többi kiadók is hasonlóképpen járjanak el. Ama bizonyos, furcsa germánérzésű kiadók szeszélyének Révai Sámuel néhány évig volt kitéve. Végre azonban mégis beletörődtek és felhagytak céltalan okoskodásukkal.

A kiadói üzlet mindjárt kezdettől fogva oly lendületet vett és annyira kitágította minden tekintetben a cég összeköttetéseit és működési szféráját, hogy tanácsosnak és okosnak mutatkozott a szortiment-üzletet újra bekapcsolni, hogy így egyrészt a kiadói üzlet összeköttetését a szortiment érdekében, másrészt a szortiment-üzlet eszközeit a kiadványok céltudatos terjesztése érdekében okosan ki lehessen használni. Most már az évekkel ezelőtti okok megszűnván, Révai Sámuel 1882-ben végre elhatározta magát, hogy Pestre költözik és személyes tevékenységét teljesen a pesti üzletnek szenteli. Ezen elhatározása némi változást idézett elő. A szatmári fióküzletet most már véglegesen átadta Magyar Józsefnek míg eperjesi üzletét saját tulajdonában megtartotta ugyan, de vezetésével, teljes rendelkezési joggal felruházva, hű munkatársát és vejét, Sziklai Henriket bízta meg. Ő pedig pesti üzlete élére állván, nagy apparátussal fogott hozzá annak szélesebb alapon való fejlesztéséhez. Először is az üzlet telepét a Váczi-utca 11. számú házába helyezte át, mert a régi helyiség kicsinynek bizonyult. A főváros eme, az intelligens elem által leglátogatottabb pontján, a könyvkereskedés rövid idő alatt szép lendületet vett. Ez leginkább annak tulajdonítható, hogy Révai Sámuel egészen új szellemet vitt az üzletbe és általában azt mondhatjuk, hogy üzletéből a közönség kellemes benyomással távozott. Aki megfordult nála, az mindenkor szívesen emlékezett reá, mert előkelő bánásmódban részesült. S ha valaki nem mint vevő jelent meg nála, hanem csak valamely irodalmi ügyben felvilágosítást kért, azt is a legnagyobb előzékenységgel adta meg. Több példával igazolhatjuk, hogy Révai Sámuel mennyire hivatása magaslatán állott, mennyire szerette és becsülte az irodalmat, meg az iránta lelkesülő közönséget. Elsősorban is emlékezzünk meg arról a nevelő hatásról, melyet a közönségre, különösképpen pedig az ifjabb nemzedékre gyakorolt. Nem egy ízben előfordult, hogy bejött hozzá egy ifjú és olyan könyvet kért, ami nem illett korához, ez esetben ő nem adta el neki a kívánt könyvet, hanem szeretetreméltó módon felvilágosította, hogy az nem neki való és megkérte, hogy jöjjön azért majd akkor, ha idősebb lesz. Révai Sámuel azonban azt is érezte, hogy a fiatalabb nemzedékből

kipusztuló félben van az a tisztességadás és közbecsülés, mellyel évtizedekkel ezelőtt adózott az olvasóközönség a nagy költőknek. Így tehát iparkodott a fiatalságban ismét felébreszteni azt a tudatot, hogy a klasszikus irodalom, mint a nyelvművelés és hazafias érzés ápolója megbecsülendő és mindenki által nemzeti ügynek tekintendő. Ez irányban a hivatásának élő és a kötelességének tudatában álló könyvkereskedő, bizony sokat tehet. Ne is menjünk messzire. Nézzük csak a XIX. század elején működő könyvkereskedők tevékenységét s legott látni fogjuk, hogy az irodalmi társaságok után ők tettek a legtöbbet az irodalmi nevelést illetőleg. Ilyen irányban működött Révai Sámuel is.

Soha el nem múló érdemeket szerzett azonban Révai Sámuel egy másik agilis törekvéssel. Ismeretes előttünk, hogy akkoriban hazánk előkelő közössége, a mágnások és főurak – sőt az irodalmi intézetek is – külföldi könyvszükségletüket legtöbbször bécsi és párisi céégektől szerezték be. Különösen Braumüller és Gerold bécsi könyvkereskedő-cégek rendelkeztek nagyszámu magyar vevőközönséggel. Ezen az anomálián akart Révai Sámuel minden áron segíteni. «Visszahódítani őket a magyar könyvkereskedelemnek» – volt a jelszó. Hogy ez sikerüljön, válogatott külföldi szortimenttel szerelte fel raktárát, hogy a közönségnek még az a kifogása sem lehessen, hogy a magyar könyvkereskedőknél nem kapja meg azt, amire szüksége van, tehát kényszerülve van a külföldre fordulni. Evégből közvetlen összeköttetésbe lépett tekintélyes párisi és londoni céégekkel, melyektől később bizományi lerakatot kapott, hogy az egész hazai könyvkereskedelmet is ő láthassa el francia és angol szortimenttel. Ily módon azután nemcsak a fővárosi céégeknek, hanem közel 30 nagyobb vidéki cégnek is szállított bizományba külföldi szortimentet. Így elkészülvén, körlevelet küldött szét, melyben figyelmeztette az olvasóközönséget, hogy külföldi könyvszükségletüket a magyar könyvkereskedelem útján is szerezhetik meg, nem kell érte direkt külföldre fordulniok, mert rögtön a megjelenés után megkaphatják a legjobb francia, angol és német irodalmi termékeket. A körlevélben természetesen az ügyet közgazdaságilag világította meg, rámutatván arra, hogy mily kár háramlik a magyar könyvkereskedelemre a pártatlanság következtében. Hogy ezen újítás hogy vált be, ahhoz nem kell kommentárt fűzni. Büszkén mondhatjuk, hogy ma már az olvasóközönség az idegen nyelvű könyveket kizárólag csak a magyar könyvkereskedelem útján szerzi be. De a sikert megelőzőleg a közönség indolenciájával kellett megküzdenie a magyar könyvkereskedelemnek. Lassan, úgyszólván egyenként lehetett csak leszoktatni erről, a magyar könyvkereskedelemre oly káros szokásáról. Egy alkalommal megfordult Révai Sámuelnél K. grófnő. Néhány francia könyvet vett és beszélgetés közben Révai Sámuel megkérdezte, hogy honnan szokta egyéb könyvszükségletét állandóan beszerezni? A grófnő erre azt felelte: «Nekem Gerold bécsi könyvkereskedő szállít.» Révai Sámuel megmagyarázta azután a grófnőnek, mennyi közgazdasági kár származik abból az országra, ha főuraink nem itthon szerzik be szükségletüket, hogy a magyar kereskedelem azért nem tud fellendülni és megerősödni és mennyire előnyösebb volna már a saját kényelme szempontjából is, ha idehaza szerezne be szükségletét. A grófnő elfogadta a nyílt, szókimondó érveléseket és ettől az időtől fogva állandó vevője lett. Ilyenképpen még több oly vevőt hódított meg, kik azelőtt külföldi céégektől vásároltak; az ő versenye hasznát hozott az országnak is, mert visszahódította a hazai könyvkereskedelemtől elpártolt közönséget.

Talán nem veszi senki túlzásnak tőlünk, ha még egy más, szintén igen figyelemreméltó jelenséget is tulajdonítunk ezen eléggé nem méltányolható törekvésnek. Alapos fontolóra véve a dolgot, a francia irodalom illetően való terjesztésében bizonyos tekintetben a nálunk túlkapott német szellem ellensúlyozására irányuló ténykedést is látunk, vagyis helyesebben kifejezve: üzleti logikával párosult hazafias cselekedetet. Ő ugyanis szem előtt tartotta, hogyha a közönség a magyar könyvkereskedelem útján könnyebben hozzáfér a francia irodalomhoz, többet olvas majd francziául, ami maga után vonja azt, hogy a német szellem fölött a francia

szellem fog diadalmaskodni. S ez így is lőn. Különösen manapság nagyon meglátszik a francia szellem hatása.

Révai Sámuel zseniális újítása nemcsak saját üzletének, hanem az egész magyar könyvkereskedelemnek hasznára vált. Mert amikor küzdelmének eredményét már látta, ez ügyet a «Magyar Könyvkereskedők Egylet»-ben – mely az ő közreműködésével akkoriban, 1878-ban alakult – szóvá tette és ajánlotta, hogy intézzon «a külföldi verseny leküzdése tárgyában» egy memorandumot a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez. Az egylet vezetősége Révai Sámuel indítványát helyesnek és időszerűnek találván, Trefort Ágost akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterhez memorandumát fel is terjesztette. A megszövegezésével az egylet Révai Sámuel bízta meg. Hogy milyen nehézségekkel kellett még akkortájt a magyar könyvkereskedelemnek megküzdenie, arra nézve eklatáns példát mutat ezen memorandum szövege. A tárgy minél tüzetesebb megvilágítása végett, a bevezető sorokban átlagosan érinti hazánk akkori közgazdasági helyzetét, kiemelve előnyeit és hátrányait s csak azután tér át a tényleges tárgyra, mondván: «Mi, könyvkereskedők *termelői* vagyunk azoknak a szellemi műveknek, melyeket hazánk irodalma létesít... De egyszersmind és legfőképpen *közvetítő terjesztői* is volnánk azoknak a rendkívül nagyszámú tudományos és ismeretterjesztő műveknek, melyeket a nagy külföldi nemzetek irodalma produkál...» Folytatólag pedig ezeket mondja: «...a közgazdasági érdekek helyes fölismerése szomorú köteletségünkkel teszi... panaszlólag kijelenteni, hogy a roppant nagyszámú külföldi könyv bevitele a hazai könyvkereskedelem mellőzésével, közvetlen úton történik.» Míg a panasz jogosultságát a következőkben juttatja érvényre: «De a legnagyobb tényező mindazok között, amelyek meggátolták, hogy nálunk *egy erős nemzeti irodalomnak alapját képező – erős és szilárd lábakon álló könyvkereskedelem* a szó teljes értelmében felvirágozzék s a legártóbb és legkártékonyabb tényező, mely zsibbasztólag és bénítólag hat minden törekvésünkre ... *az a külföldi verseny*, mely hazánk legjobban felszerelt közintézetek részéről *dédelgő simogatásban, indokolatlan kedvezésben és buzdító pártfogásban részesül*. Előttünk magyar könyvtárak előtt, be van zárva a magyar közintézetek és a magyar mágnások ajtaja, annyira, hogy még a saját magunk által produkált *honi irodalmi termékekkel* sem férhetünk hozzájuk... Bizonyára nem indokolatlanul cselekedte meg nemrég egyik társunk azt a keserű tréfának túlkomoly dolgot, hogy miután nagy befektetések segítségével elkészült egy nagyobbszabású művel, mely *első sorban* arra van hivatva, hogy köz- és főúri magánkönyvtárainkban foglaljon el diszhelyet, – *külföldi cégekkel* tette magát érintkezésbe, hogy a Budapesten nyomtatott és kiadott magyar művet külföldről importáltassa és csempéssze be azokhoz, kikhez neki hozzáférnie nem lehet.» A magyar könyvkereskedelem kérelmét a verseny megszüntetése végett, a következő két pontban adja elő «*1. Kegyeskedjék rendeleti úton meghagyni az összes főnhatósága alá tartozó tan- és nevelőintézeteknek, muzeumoknak, gazdasági felügyelőségeknek stb., hogy – amennyiben az eddig nem történt volna – tegyék magukat érintkezésbe egy vagy több kellően felszerelt hazai könyvkereskedéssel és összes könyvszükségletüket, tehát a külföldi műveket is, kizárólag magyar könyvkereskedőktől szerezzék be. 2. Kegyeskedjék Nagyméltóságod alkalomadtán kifejezést adni nyilvánosan, ama meggyőződésének, hogy valamint a hazai ipar pártolása és céltudatos támogatása anyagi gyarapodásunk létfeltételét képezi, – úgy a könyvvásárlásra nézve a hazai könyvkereskedelem kizárólagos igénybevétele általános közgazdasági és nemzeti irodalmi érdekeket mozdít elő hathatósan.*» A «Magyar Könyvkereskedők Egylet»-nek ezen memorandumára eredménnyel járt, mert a leközlött két utolsó pont értelmében Trefort Ágost miniszter rendeletileg utasította az intézeteket és könyvtárakat, hogy úgy a magyar, mint a külföldi könyvszükségletüket csakis hazai könyvkereskedésben szabad ezentúl beszerezniök. A magyar könyvkereskedelem valóban nagy köszönettel tartozik Révai Sámuelnek azért a fáradhatatlan, buzgó munkásságért, melyet a könyvkereskedelem felvirágoztatása érdekében kifejtett.

De amint egyrészt minden módon oda törekedett, hogy a könyvkereskedelmi forgalmat a magyar könyvkereskedelem bonyolítsa le, másrészt arra is kellett természetszerűen gondolnia, hogy a magyar könyvkereskedelem képes is legyen a külföldről való közvetlen könyvbeszerzést a közönségre nézve nélkülözhetővé tenni. És ezen a ponton volt alkalma Révai Sámuelnek arra, hogy nagy koncepcziókra valló hivatottságát gyakorlati téren beigazolja. Mert azonfelül, hogy magát a könyvkereskedelmet közvetlen összeköttetésbe hozta a művelt nemzetek kiadói góczpontjaival – fel kellett ismernie, hogy a cél csak úgy lesz teljesen elérve, ha mindazoknak a speciálisításoknak is lesz a főváros könyvkereskedelmében művelője, amelyekre nézve eddig egyenesen külföldre volt utalva a szakközönség. Ilyenek voltak első sorban a művészeti, iparművészeti, építészeti irodalmi szakmák. Ezeknek könyvkereskedői speciális gondozását tette Révai Sámuel első és főfeladatává újonnan megalapított szortiment-üzletében, ilyképpen megvalósítván azt a kereskedelemben ritka altruisztikus gondolatot is, hogy a fennálló könyvkereskedéseknek lehetőleg konkurrencziát ne csináljon. Azáltal, hogy oly irodalmi ágakat tett propagatív működése tárgyává, melyeknek eddigelé Magyarországon művelőjük nem volt, – ezt a szándékot teljesen meg is valósította. De maguknak ezeknek a szakmáknak meghonosítása a könyvkereskedelmi üzletforgalom terén nagy nehézségekkel járt, amiknek leküzdése valóban csak a Révai Sámuel szívósságával, erélyével, lankadatlan munkabíráásával volt lehetséges. Ő meg volt győződve arról, hogy nem csak jogos magánérdeket véd meg, midőn a propaganda minden eszközét felhasználja a siker érdekében – de közérdekben is cselekszik, midőn a szakköröket megnyeri saját vállalatának és eltereli a külföldi könyvkereskedésektől. E téren való működése a magyar könyvkereskedelem történetének legérdekesebb lapjaira tartozik. A külföldi szakkönyvkereskedések rövid idő múltán érezni kezdték az érzékeny verseny hatását és ezek közül néhányan oly eszközökkel próbálták paralizálni a versenyt, melyekkel Révai Sámuel se nem akart, se nem bírt megküzdeni. Ment a maga útján, abban a szilárd meggyőződésben, hogy csak szolid üzletvitellel lehet boldogulni és hogy mindazok a tényezők, kikkel összeköttetésben állott, ezt a magok részéről is honorálni fogják. Hogy e tekintetben több felől nagy csalódásoknak volt kitéve, fájt ugyan lelkének – de nem térítette el azoktól a szigorú alapelvektől, melyek fentartását a könyvkereskedelem életbevágó életfeltételeinek tartotta.

Ezek között volt a rabatt-kérdés, mely évtizedek óta talán a legfontosabb és legtöbbet vitatott kérdése volt a könyvkereskedelemnek világszerte. Révai Sámuelnek az volt változatlanul a nézete, hogy szemben a megállapított bolti árral, semmiféle rabattnak jogosultsága nincs és hogy ilyennek koncedálása csak a versengésnek egyik, szerinte éppen nem lojális neme az egyes czégek között, mely hovatovább a könyvkereskedői szervezet elfajulásához vezet. Ő a maga részéről soha, semmiféle formában a rabatt-koncesszióba bele nem ment, azokról a vevőkről, akiknél ez «sine qua non»-t képezett – egyszerűen lemondott és nyugodtan tűrte még kartársainak is kárhoztató kritikáját, akik szigorú elvhűségét különczkedésnek voltak hajlandók bélyegezni, mert azáltal, hogy ő rabattot senkinek nem adott – nem bírta megakadályozni, hogy a többiek is ne adjanak. Szomorú elégtételül szolgálhatott azután, midőn a 80-as évek folyamán néhány jóhírű és kiválóan szakavatott vezetésben részesülő pesti szortiment-könyvkereskedés megbukott vagy kényszerűen gazdát cserélt és az esetek mindegyikében konstatálható volt, hogy csakis a rabattirozással űzött versengés tette tönkre az illető czégeket. Ha a fővárosban saját maga nyújtotta példa útján küzdött a rabattirozás ellen – a vidéki könyvkereskedelemmel szemben valóságos represszáliákhoz nyúlt, hogy azt saját vitális érdekében visszatartsa a rabattirozásban rejlő károktól. Neki, ki évtizedekig vidéki könyvkereskedést vezetett, az volt a meggyőződése, hogy az a forgalom, amelyet vidéki könyvkereskedésben el lehet érni, megfeszített munkásság és nagy szorgalom mellett éppen elégséges ahhoz, hogy az üzlettulajdonos megélhessen üzlete jövedelméből. Ha ez a jövedelem a vevői rabattal megcsonkíttatik, ezt az üzleti szoliditás elleni cselekedetnek tekintette, mert úgy volt meggyő-

zódve, hogy az ilyen, rabattokat adó vidéki üzlet nem lesz képes a kiadókkal szemben elvállalt kötelezettségeinek megfelelni és magát huzamos ideig fentartani.

Mivel ő minden egyes könyvkereskedést valóságos kulturtényezőnek akart tekinteni, – minden egyes esetben, mely tudomására jutott – valóságos kapacitáló levelezést indított meg az illető könyvkereskedővel, hogy őt saját létfenntartási feltételei tekintetében felvilágosítsa, kitanítsa. Ahol ez a kapacitálás meddőnek bizonyult, ott azután ahhoz az eszközhöz folyamodott, hogy az illető cégnek számlát nem nyitott, hogy ily módon demonstrálja azt, hogy a megkezdett úton a céget életképesnek nem tartja.

Mielőtt még lezárnók ezt a fejezetet, mely Révai Sámuelről, mint a fővárosi könyvkereskedelemben korszakos működést kifejtő ujtóról szól, még arról a személyes viszonyról óhajtunk rövidesen megemlékezni, melyet ő a könyvkereskedő és a publikum között óhajtott meghonosítani. Neki az volt az alapelve, hogy mindenki, aki egy könyvkereskedésbe belép, quasi irodalmi dolgokban jártas tanácsadóhoz jön bizalommal és hogy ennek folytán a könyvkereskedőnek irányítania kell a közönséget irodalmi szükséglete megválasztásában. Hogy ily szerep betöltéséhez magasfokú könyvárusi műveltség szükséges, azt Révai Sámuel magától értetődőnek találta és semmi sem volt képes őt annyira boszantani, mintha tanulmányaikban félbemaradt, műveletlen vagy félművelt fiatal embereket akartak szüleik a könyvkereskedői pályára vinni.

Azok a fiatal könyvkereskedők, kiknek módjukban volt Révai Sámuel tőnőküknek tisztelhetni, tőle egészen mást tanulhattak, mint amit eddigi praxisukban láttak. Ő megkivánta tőlük, hogy a publikummal szemben a végsőig előzékenyek, jó modoruak, nyájasak legyenek és mindenkép azon volt, hogy az ő szortimentjében ne az íróasztali munkában elfáradt idegesen kapkodó és türelmetlen segédek, hanem a közönséggel szívesen és szeretettel foglalkozó fiatal emberek érintkezzenek.

Ép így igen nagy súlyt helyezett a cég levelezésére, annak tartalmára, formájára, stilusára. Az első esztendőkből szinte kizárólag ő irányította, nagyrészt diktálta azt a levelezést, mely a mindinkább gyarapodó vidéki vevőközönséggel folyt és mondhatjuk, hogy ilyen magas színvonalu levelezésben kereskedői cég részéről még a magyar közönségnek nem volt része. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a cég jó hírnevének egyik számottevő oka és alapja az a levelezés, amelyet a cég vevőfeleivel folytatott, mely urbanus, előzékeny, instruktív, tájékoztató volt és melyben mindig újra és újra a legkülönbözőbb változatokban törekedett a közönséget az irodalom szeretetének, állandó támogatásának megnyerni.

Egyáltalában Révai Sámuel pályafutásán végig, annak minden egyes mozzanatában, tevékenységének minden egyes pontján világosan felismerhető az a mélységes meggyőződése, hogy a könyvkereskedelem egy magasabb rendű élethivatás, mely az irodalomnak, a tudománynak, az ismeretterjesztésnek, a nevelésnek, egyáltalában a kulturának, a nemzeti művelődésnek kell, hogy szolgálatában álljon minden egyes ponton, minden téren és vonalon. Ez a felismerés öntött belé lelkesedést, hitet és bizalmat kora ifjúságától késő aggkoráig és ez tette őt erőssé mindennemű nehézségek legyőzésében. De ez a felismerés egyúttal útmutatója volt e tekintetben is, hogy felismerje azokat a bajokat, azokat a hiányokat, amelyekben ama kulturális tényezők szenvednek és keresse a javulás eszközeit.

A 70-es években és a 80-as évek elején sűrűn hangzott fel a panasz, hogy a magyar könyv nem kelendő, hogy az ébredés rövid korszaka után, midőn az 50 és 60-as években a közönség minden magyar könyvet az akkori passzív reszisztencia ható erejénél fogva szokatlan mértékben «pártolt», nagymérvű visszaesés tapasztalható és hogy legnépszerűbb íróink művei sem fogynak el oly példányszámban, mely azok kockázat nélküli közrebocsátását és megfelelő

díjazását lehetővé tenné. Kísérletek történtek ugyan egyes kiadók részéről a külföldön divatos füzetes kolportázs útján terjeszteni irodalmi műveket, de ezek a kísérletek voltaképpen csak a szenzációs regények terjesztése tekintetében váltak be és így voltaképp irodalom-ellenes czélt szolgáltak.

Ekkor történt, hogy Révai Sámuel egyes műveknek és irodalmi értékű könyvcsoportoknak havi részletfizetés mellett való terjesztését kísérelte meg eleinte kis mértékben részben hirdetések, részben közvetlen prospektus és levélbeli ajánlatok útján, csak később egy erre alkalmasnak látszó utazó útján. Ez a zsenye kísérlet képezte alapját annak a nagyszabású fejlődésnek, melyet legelőbb a «Révai Testvérek»-czég a részletfizetéses módozat melletti könyvterjesztés terén vett és melyet nemsokára azután több czég tett magáévá. Ma már tudjuk, hogy az a nagy lendület, melyet irodalmi produkciónk az utóbbi 25 év alatt vett, kizárólag ez új terjesztési módoknak köszönhető és ha be is kell ismernünk, hogy utóbb sok kinövés rontotta meg magát a módszert, mégis az elismerés koszorúja illeti meg azt, aki hazánkban elsőül ismerte fel ennek nagy kulturális horderejét és bírt azzal a bátorsággal, mely a megvalósítással akkor vele járt. A részletüzletnek bevezetése egyszerre nagy mértékben kitágította az üzletkört és így csak természetes volt, hogy Révai Sámuel ekkor, 1882-ben második fiát, Révai Ödönt is hazaszóllította külföldről. Innentől Révai Ödön állandóan megosztotta úgy a szortiment-üzletet, annak specziális szakmáit (építészet, művészet), valamint a részletüzlet vitelét Révai Sámuellel, miglen a kiadói vállalatot Révai Mór, az antiquariumot Révai Leó vezette. Az üzletkiterjesztés folytán az eddigi helyiségek is szűkeknek bizonyultak, mire a szortiment- és kiadó-üzlet áthurczolkodott a Váci-utca 1. számú házba, miglen az antiquárium külön vált és áttelepedett az Egyetem-utca 4. szám alá, éppen szemben az egykor a Hazai Takarékpénztár palotájában bírt helyiséggel.

A czég keretei kiterjesztésével egyazon arányban nőtt a czég közhasznú tevékenységének elismerése is és így midőn 1884-ben legfelsőbb helyen elhatározott a néhai Rudolf trónörökös főherczeg védnöksége és vezetése mellett «Az osztrák-magyar Monarchia írásban és képekben» című nagyszabású mű közrebocsátása, e mű terjesztésével és az összes kiadói ügyek vitelével a «Révai Testvérek» czég bizatott meg. A feladat nem volt könnyű. Teljesen új apparátust kellett megteremteni, hogy a munkának a minél tágabb körökben való elterjedést biztosítani lehessen. Ezen új apparátus megteremtésével járó terhekben már Révai Leó nem óhajtott résztvenni és ugyanazon okok, melyek őt 1875-ben a szétválás felé terelték, most újra azt a vágyat keltették benne, hogy a nagyobb gondokkal is járó nagyobb szabású koncepczióktól magát felszabadítsa. Újra bekövetkezett tehát a disszoluczió a két czégtárs között 1885-ben és Révai Leó az antiquáriummal kivált a cégéből, ezúttal véglegesen és mindenkorra. Az antiquáriumot azután ő az Egyetem-utcai helyiségben folytatta saját czége alatt, közössége és érdekeltsége a Révai Testvérek céggel teljesen megszűnván (Ld.: Okmánytár XV. sz.). A társak elválása ezúttal nem volt oly síma, mint aminő a jó testvéri viszonynál fogva lehetett volna; illetéktelen tényezők avatkoztak bele a társak viszonyainak lebonyolításába és Révai Leót szuggesztív természeténél fogva oly irányban befolyásolták, mely azután a társak és testvérek közötti viszonyt fokról-fokra mindjobban elmérgesítette. Ennek az elválásnak körülményei, az azokra való visszaemlékezés élete végéig fájó sebei voltak Révai Sámuel lelki életének.

Révai Leó végleges kiválása után 1885-ben Révai Mór, két évvel rá Révai Ödön léptek be mint egyenjogú társak a cégbe, melyet azután közösen vittek így 1895-ig. Ebben az esztendőben történt a társas czég átalakulása részvénytársasággá és ekkor 1895. július 1-én Révai Sámuel visszavonult a magánéletbe, a vállalat továbbvitelét fiaira bízván.

Révai Sámuel azzal a nyugodt öntudattal hagyhatta el működése színhelyét, hogy kötelességét mindenkor lelkiismeretesen teljesítette és hogy a könyvkereskedői szakma fejlesztése és színvonalának felemelése érdekében megtette mindazt, amit fiatal korában megálmodott. Hatvankét éves korában nagy és nehéz munka elvégzése után visszavonulván a magánéletbe, nem annyira pihenésre vágyott, mint arra, hogy most már teljesen szabadon rendelkezvén az ideje felett, több időt szentelhessen kedvenc olvasmányainak és még minél többet tanulhasson. Ritka ambíció idős embernél, de nála ez is komoly volt és bámulatos energiával vitte keresztül.

E fejezetet azonban nem zárhatjuk le anélkül, hogy néhány szóval meg ne emlékezzünk arról a kellemes és barátságos érintkezésről, melyet Révai Sámuel az írókkal fentartott. Szeretetre-méltóságával annyira megnyerte, finom lelki tulajdonaival annyira lekötötte őket, hogy soha egyik sem mulasztotta el «Révai bácsit» felkeresni, ha másért nem is, csak hogy láte felől érdeklődni. S ha valamely mű kiadásáról volt szó, akkor is elsőnek az ő tanácsát kérték ki, amellyel azután rendesen mindegyik meg volt elégedve. Különben is az ő beszélgetése nemcsak az üzlet körül forgott, az ő műveltsége oly sokoldalú volt, hogy a beszélgető társnak valóságos szellemi tornában és főleg élvezetben volt része. Ez magyarázza meg azt a ragaszkodást, mellyel író emberek Révai Sámuel iránt viseltettek. Szinte nem is érezték vele szemben azt a feszélyt, mitől az üzletileg érintkező emberek többé-kevésbé nem tudnak megszabadulni, mert az abszolút nyíltság, őszinteség és barátságos jóindulat, mely az ő főjellemvonása volt, azt eredményezte, hogy teljes bizalmát bírta azon íróknak, kik vele érintkeztek; ő nemcsak kiadójuk, hanem barátjuk és tanácsadójuk volt egy személyben, kit tiszteltek és szerettek. Vendégszerető házában gyakran fordultak meg írók, művészek és szívesen vitatkoztak a nyíltlelkű, barátságos házigazdával irodalmi és tudományos témák felett, amikor mindig az ő eredeti és önálló gondolkodása nyilatkozott meg.

A kiadói üzletben is az ő nemes idealizmusa vezetett. Ilyen szellemben vezette azt, és így történik ma is, hogy helyesen – azt bővebben nem kell magyaráznunk, hiszen mutatja az a hatalmas intézet, mely ma is mint első kulturtényező szolgálja a magyar irodalmat, magyar művelődést.

Végül kimutatjuk bibliografailag, a *minőség* és *mennyiség* szerint, mit termelt a kiadói vállalat, míg ő aktív részt vett a vállalat vezetésében. Összeállításunk a következő:

Vegyes tudományos művek	27 mű
Hittudomány	5 «
Jog-, állam- és társadalomtudomány	50 «
Orvosi tudomány	8 «
Természettudomány	7 «
Bölcsezet	6 «
Nevelés- és oktatástan	9 «
Ifjúsági irodalom	43 «
Nyelvtudomány	14 «
Történelem	38 «
Földrajz	20 «
Mennyiségtan	8 «
Hadtudomány	1 «
Ipar és kereskedelem	9 «
Házi és mezőgazdaságtan	9 «
Szépirodalom	324 «
Különfélék	30 «
Összesen	608 mű

A termelés évek szerint ekként oszlik meg: az 1882. évre 57, 1883. évre 43, 1884. évre 51, 1885. évre 44, 1886. évre 71, 1887. évre 44, 1888. évre 37, 1889. évre 32, 1890. évre 41, 1891. évre 22, 1893. évre 32 mű esik.

IV.

Végigkísértük Révai Sámuel könyvkereskedői pályáján, melynek kiegészítéseképpen azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ő közügyi és irodalmi munkásságát, melyet ezen idő alatt kifejtett.

Ha Révai Sámuel életét figyelemmel nézzük, lehetetlen észre nem vennünk, hogy aránylag rövid idő alatt mennyi és mily hasznos munkát végzett. Mindenre volt ideje és kedve, ami a *munka* nevet viseli. Csodálatos szorgalom és munkaszeretet lakozott benne. Még Eperjesen, a hetvenes években «Oberungarischer Lloyd» címen egy társadalmi és közgazdasági hetilapot alapított, melyet egyik bátyjával együtt szerkesztett. E lapban legtöbbször társadalmi kérdésekről, közérdekű városi ügyekről és reformeszméiről írt. Ebben az időben Berzeviczy Albert hathatós támogatásával és lelkes agitációjára megalakult Eperjesen a «Széchenyi-kör», mely a felvidéken a közművelődés fejlesztését tűzte ki céljául. Révai Sámuel lelke egész melegével és nagy buzgósággal működött közre ezen egyik első közművelődési egyesületünk megalapításában. Itt olvasta fel 1879. november 24-én a «Könyvtárakról és azok befolyásáról a társadalmi életre» című értékes tanulmányát. Ismerteti az ókori népek, nevezetesen Babylonia, AsszírIA és Egyiptom kulturáját és ezzel kapcsolatban a hieroglifát, a papyrus, valamint a pergament használatát. Tovább menvén folytonosan ismerteti hazánk műveltségét az Árpádok korában, hanyatlását a török járom alatt, majd ismét virágzását dicsőséges Mátyás király uralkodása idejében, megemlékezik a világhírű Corvinákról, azok elpusztulásáról és roncsainak visszakerüléséről. Iróniával beszél a magyar közönség közömbösségéről az irodalom irányában és párhuzamot von a magyar és német nemzet műveltsége és főleg a műveltségre való törekvése között. Végül hasznos útmutatással szolgál, miként lehetne és kell a nemzeti irodalmat fejleszteni más nemzetek példáján okulva. Köz- és népkönyvtárak felállítását javasolja, közben statisztikailag bizonyítva, milyen jótékonyan hat az olvasás a nemzetek anyagi és társadalmi érdekeinek az előmozdítására. Felolvasását azzal a hazafias óhajjal fejezi be, hogy bár a magyar nemzet is felismerné a művelődési eszközök roppant fontosságát, azokkal élni is törekednék, hogy mihamarább a művelt nyugati nemzetek között foglalhasson helyet az elsők között.

Amilyen lelkesedéssel karolta fel a «Széchenyi-kör» alapítását, mint kulturtényezőt ép annyira távol tartotta magát világéletében az egyéb egyleti, társasköri élettől, az u. n. közéleti tevékenységtől. Foglalkozása őt annyira elfoglalta és annyira ki is elégítette, hogy nem vágyott más térre; különben is az volt meggyőződése, hogy mindenkinek kötelessége a maga szakmája terén tökélyre törekedni és semmit sem tartott annyira meddőnek, mint a felületes u. n. társadalmi és politikai közéleti szereplést olyanok részéről, kik egyrészt vezetésre nem hivatvák, másrészt illetően szerepléssel saját hivatásukat, kenyérkereső foglalkozásukat hanyagolják el. Ami társadalmi, jótékonyági vagy felekezeti közhasznú intézmény a városban vagy megyében keletkezett, mindegyiknek fentartásához anyagi eszközeihez mértén hozzájárult, de gyűlésekre, összejövetelekre el nem járt, funkciókat magára nem vállalt és minden ilyfajta szerepléstől elvből távol tartotta magát.

Ily elvi ellensége lévén az ú. n. «egyletesdi»-nek annál nagyobb elismeréssel kell lennünk azíránt az éveken át tartó, lankadatlan propagatórius működése iránt, mellyel a magyar könyvkereskedők egyesületét életre hívni segített. Nem akarjuk megbántani azon férfiak emlékét, kiknek nevével kapcsolatos a Könyvkereskedők Egyesületének megalapítása, de úgy vagyunk meggyőződve, hogy azoknak a férfiaknak érdemeit nem kisebbítjük, ha azt állítjuk, hogy

Révai Sámuel szívós, kitartó, előkészítő munkája nélkül az egyesület nem lett volna megalapítható abban az időben.

Mint mindig előretörő vidéki könyvkereskedőnek, napról-napra éreznie kellett azokat a bajokat, melyek a könyvkereskedelem akkori szervezetlenségéből keletkeztek. A kiadó és könyvkereskedő közötti viszony szabályozatlan volta, a forgalom eszközeinek hiányossága, a hatóságok bizonytalan gyakorlata előforduló kérdések eldöntésében és sok más hasonló baj kívánatosá tette egy oly hivatalos szerv megalakítását, mely tekintélyénél fogva a különböző testületi érdekek előmozdítására alkalmas legyen. De Révai Sámuel szemében még egy másik, tisztán ideális és hazafias szempont is kívánatosá tette az egyesület megalapítását, az, hogy a magyar könyvkereskedelem önállósága és függetlensége dokumentáltassék az osztrák könyvkereskedelemmel szemben. Ezen a ponton ütközött a magyar egyesület alapítása a legtöbb nehézségbe. A német és osztrák behatások alatt levő kartársak eleinte mindenféle nehézséget gördítettek az alapítás útjába, attól félvén, hogy a külön magyar egyesület létesítése folytán, a lipcsei «Börsenverein» és a bécsi egyesület a tagoktól meg fogja vonni ama kedvezményeket, melyekben a nagy német egyesületek tagja részesülnek. A német könyvkereskedői egyesületek tényleg az ő hatalmi szférájukhoz tartozónak tartották a magyarországi könyvkereskedelmet is, egyrészt az 50-es években uralkodott viszonyoknál fogva, másrészt azért is, mert az 50-es és 60-as évek kiválóbb magyarországi könyvkereskedői tényleg birodalmi németek voltak, kik itt telepedtek meg és az összeköttetéseket a német könyvkereskedelemmel természetesen fentartották.

Ily viszonyok közt nem volt könnyű feladat megküzdeni az előítéletekkel és a kishitűséggel. Ezt a nehéz feladatot Révai Sámuel vállalta magára. Állandó levelezésbe bocsátkozott szinte az összes könyvkereskedővel, kapacitálva, buzdítva, lelkesítve és felvilágosítva őket. Meg kellett értetni velük azt, hogy a magyar egyesület alapítására a speciális magyar könyvkereskedelmi érdekek istápolása miatt van szükség és hogy ez nem involválja azt, mintha természet-szerű összeköttetéseink a németországi könyvkereskedelemmel és azok nagyhatalmu egyesületével megszűnnének. Sőt ellenkezőleg, minél jobban leszünk szervezve idehaza, annál inkább számíthatunk az ő hathatós támogatásukra azokban az ügyekben, melyek a német irodalommal és könyvkereskedelemmel kapcsolatosak. Nem lévén publicisztikai organum, melyben eszméit közölhette volna, száz és száz magánlevélben «dolgozta meg» jóformán kartársait, megczáfolta ellenvetéseiket, megnyugtatta őket skrupulusaik tekintetében, szóval lelket öntött beléjük, míg végre biztosra vehette, hogy a legjobbak közül 50–60-ra számíthat. Úgy okoskodott, hogy alapnak ennyien is elégségesek, a többi azután majd kényszerűségből, de érdekből is követi őket. Ebben a feltevésben nem is csalódott. Mert midőn hosszas előkészületek után 1878. közepe táján az egyesület alakuló ülését összehívhatták, kitűnt, hogy az egyesület alapító tagjainak száma 135 ami igazolta azt, hogy az akkori könyvkereskedők zöme mindjárt az alapítástól kezdve résztvett az egyesület működésében.

Révai Sámuel nagy fáradozásait az egyesület megalapítása körül azzal óhajtották kartársai hálásan elismerni, hogy őt vezető állásra akarták megválasztani. Ezt mindenképpen törekedett elhárítani magától, semmiképp «szerepelni» nem akart, de sok okból nem is tartotta magát alkalmasnak erre a vezető funkcióra. Legjobban szeretett volna – re bene gesta – szerényen visszavonulni a közlegények sorába, de végre is nem kerülhette ki, hogy az egyik, ezáltal a vidéki alelnöki állást vele töltötték be. Ezt a tisztelet viselte az egyesületben addig, míg maga is budapesti könyvkereskedővé vált, amikor is a fővárosi alelnöki állásra választatott meg. Tisztelet mindenkor hűségesen töltötte be és odaadással és ügybuzgalommal törekedett az egyesület érdekeit mindenkor előmozdítani. Így azután, midőn 1895-ben a magánéletbe visszavonult és az egyesületben viselt tisztségéről, mint többé nem aktív könyvkereskedő lemondott, a

közgyűlés bizonyos kapcsolatban továbbra is meg akarván őt tartani a könyvkereskedelemnek és annak exponensével, az egylettel, örökös tiszteletbeli taggá választotta őt meg.

Azok közé a feladatok közé, melyeket mint az egylet egyik megalapítója és vezére magára nézve kötelezőknek ismert el, az is tartozott, hogy az egylet organumát, a Corvinát a lehetőséghez képest cikkekkkel támogassa. Akkor még igen kevesen voltak, akik szakdolgozokról és magyarul tudtak volna írni és így arra a néhányra hárult a feladat, hogy a Corvinát bizonyos irodalmi nivón törekedjenek fentartani. Révai Sámuel a maga részéről mindazokat, kiket alkalmasnak tartott, buzdította a cikkíráásra, a maga részéről is hathatósan közreműködve az egyleti organum első nehézségeinek leküzdésében. A Corvina első évfolyamai tanuságot tesznek Révai Sámuel termékeny szakírói tevékenységéről, de később is felkereste a Corvina hasábjait, ha valami mondanivalója volt. Itt nem sorolhatjuk fel mindazokat a propagáló cikkeket, melyek a 80-as évek folyamán Révai Sámuel tollából a Corvinában megjelentek, de néhányat, különös úttörő jelentőségüknél fogva mégis meg kell említenünk. Így felemlítendő a «Corvina» 1887. évi folyamában megjelent «Az ódondászat rendezése» című cikke, melyben nagy jártassággal rámutat a rendezés helyes és üdvös eszközeire. Ugyesztén említést érdemelnek még a következő cikkek: «Mennyire jutottunk» (1878. 2. szám), «Rójunk le egy régi tartozást» (1879. 1. és 5. szám), «Elismerésre méltó» (1879. 22. szám), «Közgyűlés előtt» (1880. 22. szám), «A rabatt rendezése» (1887. 29. szám). Majd 1887. május 7-én felolvasást tartott a «Csak Szorosan» egylet által rendezett felolvasási estélyen «Nemzeti irodalmunkról és a magyar könyvkereskedelemlről». Ezekben az években még nagyrészt a német szellem behatása alatt volt a magyar könyvkereskedelem és Révai Sámuel, amilyen hazaszerető jellem volt, a rendelkezésére álló minden eszközzel küzdött ellene. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek az eszközök, épúgy mint a cél, melyet szolgáltak, nemesek voltak. Nevezett felolvasásában a nemzeti irodalom hanyatlásának egyik okát a hanyag üzleti szellemben találja. Vádolja a könyvkereskedőket, hogy nem pártolják sőt elnyomják nevesebb íróinkat. Összetartásra és magyar nemzeti szellemben való működésre szólítja fel a kartársakat. Vázolja a könyvkereskedelem jelenlegi helyzetét és rámutat a magyarok hiúságból, kényelemszeretettől álló felfogására, mely még mindig bizonyos lealázót lát az ipar és kereskedelemmel való foglalkozásban. (Hála Istennek, hogy ez ma még sincs már egészen így, de abban az időben Révai Sámuelnek – sajnos – nagyon is igaza volt.) Beszél azután még arról is, hogy mindenki előtanulmányok nélkül könyvkereskedő lesz és szemrehányással illeti a könyvkereskedelem azon számottevő tagjait, kik kicsinyléssel néznek az egyesülésben rejlő törekvésekre és úgyszólván ignorálják azokat. Végül üdvözli a «Csak Szorosan» egyesületet és kitartásra buzdítja a tagokat.

Ezekből is láthatjuk, hogy mennyire szívéen viselte a könyvkereskedelem érdekeit Révai Sámuel. Önzetlenség és szeretet vezették tollát, mikor kartársai érdekében és hasznára azt a kezébe vette.

V.

Az eddigiekben elmondottuk Révai Sámuelről mindazt, ami könyvkereskedői működésére vonatkozik és azzal összefüggésben van. Visszavonulása után sem töltötte napjait tétlenségben, arra különben is képtelen volt, egy hosszú munkában eltöltött élet után. Egész életében mindig élénken foglalkoztatták őt a társadalmi kérdések, – lapjában Eperjesen többször írt is róluk – visszavonulása után idejét pedig teljesen a szociológiának szentelte.

Napjainkban a szociológia tana széles és nagy réteget foglalkoztatja a társadalomnak. A rohamos társadalmi fejlődés magától értetődővé teszi ezt, mert a gazdasági érdekek úgy alakultak, hogy a régi patriarkális szokások meg nem állhatnak, új, egészségesebb és humánusabb rendet kell teremteni. Nagy elmék, bölcselők szegődtek ezen eszmék táborába és csináltak munkájukkal propagandát a szociológiai törekvéseknek. Ha körülnézünk a világban, aligha találunk helyet, hol ezen eszmének hívei és követői nem lennének.

A szociológia multja visszanyulik a régmúlt időkbe, de csak a múlt század közepén kezdjük észlelni a haladást. Manapság azonban már gyors tempóban lépegetünk és nemsokára talán nemcsak elméletben, de gyakorlatban is tapasztalhatjuk azon eszmék megvalósulását és életrevalóságát, melyeket egy hosszú küzdelmes élet tapasztalatain átszűrve, Révai Sámuel «A társadalmi jólét feltételei» című hatalmas művében tár elénk, mely 1901-ben látott napvilágot. Ő egész életén át nyitott szemmel járt és amit a sorssal való kemény tusájában tapasztalt, azt később sem feledte, hanem gyümölcsöztette embertársai javára. Amit ő írt, az nem aforizmákból és paradoxonokból összeállított szellemeskedés, hanem egy emberszerető, nem, mély gondolkodású lélek komoly és becsületes munkája. Könyvének megírására semmiféle mellékcél vagy érdek nem vezette, ő egyedül csak az emberiségnek akart szolgálni. Nincs kifejezés, mely ne tünne banalitásnak az ő nagy filantropiája mellett, nem kívánt az ő szerénysége nagy bombasztokat. Sőt annak dacára, hogy műve hazánkban az első ilyen, mely a társadalmi berendezés javítására keres módozatokat, mégis tudta, hogy lesznek, kik munkáját ábrándképeknek, kivihetetlennek fogják találni. De őt ez nem gátolta, mert az volt az elve, hogy valakinek csak el kell kezdeni, majd utána, az ő nyomdokain haladva, az ő esetleges hibáit korrigálva, rendszerét mások javítják, tökéletesítik s így végeredményben mégis hasznos munkát végzett az emberiség érdekében.

Könyvét tulajdonképpen a filozófiai és szociológiai munkák azon fogyatékoságának észlelése után írta, miszerint mindegyikben csak kritikáját találta a társadalmi berendezkedés helytelenségének, de a megoldásra irányuló eszmét hiába kereste. Életében a nagy angol és német szociológusok munkáit hosszú éveken át olvasta és áttanulmányozta s azok olvasása közben szükségét érezte annak, hogy ellenvéleményét állandóan feljegyezze. Ezen feljegyzések idővel annyira felgyülemlettek, hogy jónak látta – abból szerves egészset alkotva – a nyilvánosság elé bocsátani.

Fiaival, kik szintén magas műveltséggel bírnak, sok éven keresztül vitatkozott azon nézetekről, melyeket könyvében kifejtett, mindannyiszor fiatalos lelkesedéssel és meggyőződéssel. Innen látjuk, hogy az ő munkája egy meggondolt, átértzett studium, mely csakis a szerző belső, lelki szükségletéből íródott meg. Az írók elég nagy része nem meggyőződésből ír, nem azért, mert olyan gondolatai vannak, melyeket leírni érdemes, hanem a tiszteletdíjért, a dicsőség, a hírnév megszerzéseért. Viszont azt is mondhatjuk, hogy háromféle író van. Először: aki ír, de nem gondolkodik. Emlékezetből és reminiscenciákból ír, vagy közvetlenül más könyvekből. Ez a legtöbb. Másodszor olyan, aki írásközben gondolkodik. Azért gondolkodik, hogy írjon. Ilyen is sok van. Harmadszor olyan, aki gondolkozott, mielőtt íráshoz fogott volna. Csak

azért ír, mert gondolkozott. Az ilyen ritka. Ezen ritka írók gárdájához sorozhatjuk Révai Sámuel, mert ő sokat, nagyon sokat gondolkozott, mielőtt hatalmas művét megírta.

Előttünk fekszik Révai Sámuel műve. Mélyebben bepillantva abba, mindjárt tisztába jövünk azokkal a nagyszerű módozatokkal, melyeket ő a társadalmi berendezkedés áldásos reformjára nézve üdvösnek tartott. Már műve előszavából kiviláglik, hogy miként vélekedett e kérdésről. «Föladatomból tűztem ki – mondja – a társadalmi kérdés tanulmányozását. E kérdés állandó izgalomban tartja korunkban a világot s nemcsak a hivatásszerű állambölcseletről, hanem a társadalmi tudományok szakavatott művelőjétől, hanem az igénytelenül megfigyelő közembertől is szinte megköveteli, hogy behatóan foglalkozzék vele. Országok és nemzetek életbevágó kérdései ugyan első sorban azokra tartoznak, akiknek hivatalból feladatuk, hogy a főlszínre tololó jelentős eszmékkel és úti irányokkal számoljanak, de nem hanyagolhatja el e kérdéseket egyetlen komoly, gondolkodó ember sem aki elfogulatlan elmével, tiszta szemmel tekint bele a *jelen* gazdasági élet izzó kohójába, amelyben zavarosan és zajosan forrong és alakul a *jövő*.» Nem a mi hivatásunk művét kritika alá venni. S hogy ennek ellenére mégis hosszabban foglalkozunk vele, azt azért tesszük, hogy képet alkothassunk magunknak arról, hogy mily fárasztó és évekig tartó studiumon kellett keresztül esnie, míg azt organikus rendszerbe foglalhatta. Művét 3 részre, 12 könyvre és 51 fejezetre osztja, előszóval és végszóval ellátva. A felállítás sorrendje ez: I. rész. 1. könyv: Az ember és a természet viszonya. 2. könyv: A közösségi élet. II. rész. 3. könyv: A magántulajdon. 4. könyv: A jelen társadalmi rendszer. 5. könyv: A kereskedelmi rendszer. 6. könyv: A társadalmi válság. 7. könyv: Kiséletek a mai rendszer keretében. 8. könyv: A gazdasági kérdés a tudományban. III. rész. 9. könyv: Az új állam politikai szervezete. 10. könyv: Az egyéni jogkör. 11. könyv: Társadalmi és magánélet. 12. könyv: A közgazdasági rendszer békés átalakításának módja.

Mikor műve megjelent, a sajtó teljes elismerésével találkozott, a magyar könyvkereskedelem pedig büszkeséggel párosult szeretettel ünnepelte. A «Magyar Könyvkereskedők Egyesülete» nevében egy küldöttség, melynek tagjai Hoffmann Alfréd elnök, Benkő Gyula h.-elnök, Ranschburg Viktor főtitkár és Franke Pál voltak, üdvözlő iratot (Ld.: Okmánytár XVI. sz.) nyújtott át, melyben büszkén vallották őt kartársuknak és megérdemelt dicsérettel halmozták el.

Még műve megjelenése után is érdeklődéssel követte az erre vonatkozó irodalmat, olvasgatóan a különböző szociológiai és filozófiai műveket, miközben azt tapasztalta, hogy művében sok olyan dolgot is hozott fel, melyeket előtte már mások megírtak. Ennek következtében elhatározta, hogy könyvéből alkalomadtán egy új redukált, illetve átdolgozott kiadást hoz majd létre, melyből kihagyja mindazt, amit az ő tudtán kívül mások is megírtak és ezért feleslegessé váltak. Ezen tervét azonban a szociológiai irodalom legnagyobb kárára nem vihette keresztül.

Műve 1902-ben német fordításban is megjelent, mely alkalommal a külföldi sajtó is teljes elismeréssel adózott neki.

VI.

Előttünk áll immár Révai Sámuel eseményekben és követendő példákban váltakozó életének története. Mondanivalónk most már csak az ő jellemzésére szorítkozik. Elkülönítve minden külső befolyástól, egyedül csak az ő szellemének tanulmányozása közben szerzett behatások által vezérelve, kívánjuk őt jellemezni.

Visszatérünk az ifjúhoz és elkísérjük újra küzdelmes életén az aggkorig, de csak a jellem szempontjából kiindulva.

Az ifjút jellemzi a céltudatos kitartás, az autodidaxis, mellyel felküzdötte magát arra a szellemi magaslatra, hogy a legnagyobb szellemek műveit élvezhette. Kedvenc olvasmányait képezték kora ifjúságától a német klasszikusok közül Goethe, a francia írók közül Voltaire, Rousseau és Diderot. Különösen Goethet kedvelte nagyon és a legutolsó évekig nem telt el nap, hogy Goethe műveiből ne olvasott volna.

A férfiúban is találunk sajátságos szép jellemvonást. Öszinte szókimondást, igénytelen fellépést és igazságszeretetet. A férfiút még az is jellemzi, hogy működése alatt egyik főfeladatának tekintette a verseny kerülését. Új utat tört magának, új csapásokon haladt és új dolgokat gondolt ki s sohasem fogott olyasmihez, ami már létezett, csakhogy versenyt ne idézzon elő.

A könyvkereskedelemnek lelkes híve és apostola volt mindvégig. Résztvett minden nevezetesebb mozgalomban, mely a könyvkereskedelem érdekeit képviselte. Az egyleti tanácskozássokban, amíg egészsége engedte, mindenkor résztvett és melegen érdeklődött az egylet ténykedése iránt. Hogy mennyire áthatotta hivatásának érzete, mutatja az is, hogy nemcsak fiait nevelte erre a pályára, hanem leányát is könyvkereskedőhöz adta feleségül, a távolabbi családból pedig egyik testvéröccsét, két unokaöccsét és két unokáját is a könyvkereskedői pályára ösztönözte.

Személyzetével szemben szigorú volt, de igazságos és jólelkű. És szerették is, mert amikor már visszavonultságban élt, még akkor is felkeresték volt alkalmazottjai, hogy iránta érzett tiszteletüknek és ragaszkodásuknak kifejezést adjanak.

Az öregedő férfiúban is benne lakozott a munkaszeretet és a tétlenség gyűlölete. Nem volt barátja a semmittevésnek. Idejét még ekkor is tanulmányozással töltötte. Az angol nyelvet 60 éves korában igyekezett elsajátítani. Még pedig minden tanító nélkül, úgy, hogy elővette Macaulay-t, Shakespeare-t és szótár segítségével bámulatos vaskitartással és szorgalommal olvasta mindaddig, míg a kellő szókinccset elsajátította és teljesen átértette.

A szellemi szórakozásban nagy élvezetet talált. Hogy ebben alkalma legyen, fiatal írókat és tudósokat csoportosított maga köré, meghíván őket lakására, hogy eszmecserét folytathasson velük. S mikor szociológiai munkássága révén a «Társadalomtudományi Társaság» tagja lett, oda járogatott el szorgalmasan szellemi érintkezést keresni, mint a demokratikus és kulturát terjesztő törekvések híve, miért is a társaság tagjai részéről mindenkor nagy tiszteletben részesült.

A közügyekben való ténykedést, ha lehetett, mellőzte. Nyilvános szerepléssel sohasem kívánt előtérbe jutni. Meg volt arról győződve, hogy a «köz»-nek akkor is szolgál, ha egész erejével hivatásbeli kötelességének tesz eleget.

És jellemének egyik nemes alapvonása az altruisztikus gondolkodás volt. Családja és rokonsága körében a patriarka szerepét játszotta. Jóságos gyámolítója és szellemi vezetője volt

mindannyiuknak s aki közülök hozzáfordult valami ügyben, az bizton számíthatott arra, hogy kérése nemcsak meghallgatásra talál, de teljesítve is lesz. A rokonság legtöbb tagja élete irányítását neki köszönheti.

De szegénysorsu kartársairól sem feledkezett meg. Irántuk érzett szeretetének tanujelét adta akkor is, mikor gyermekeinek meghagyta, hogy halála után 1000 koronás alapítványt tegyenek oly célból, hogy annak kamatai a szükségben levő kartársak segélyezésére használtassanak fel.

Révai Sámuel szép kort ért el. 75-ik évében volt, mikor 1908. november 13-án örökre lehunyta szemeit, egy értékes gazdag élet után. Halála nemcsak a közeli hozzátartozóknak okozott fájdalmat, de azoknak is, kik vele valaha érintkeztek. Temetésén ott volt az irodalmi és társadalmi élet minden számottevő tagja, ott volt a «Magyar Könyvkereskedők Egylete»-nek és a «Társadalomtudományi Társaság» küldöttsége is.

És mi, kiknek környezetében oly sok jót tett, oly számos nemes cselekedetet vitt véghez, igazán csak most róttuk le a kegyelet adóját, mikor emlékét méltóképpen megörökítettük az utókor számára.

Elmondhatjuk róla, amit Kerer, az ismert vallásfilozófus mondott: «Az embert nagy feladatai emelik fel s teszik naggyá». Őt felemelték és naggyá tették.

OKMÁNYTÁR.

I. szám.

Zeugniss.

Endesgefertigter bescheinige hiermit, dass *Samuel Rosenberg* aus Sebes Sároser Comitát in Ungarn gebürtig, im May 1847 in meine *Buchbinder- und Galanterie-Pap-Arbeit-Werkstätte* als Lehrling eingetreten, und nach drey Jahren seiner vollendeten Lehrzeit im May 1850 frei gesprochen wurde, ferner beurkunde ich gerne hiermit, dass besagter *Rosenberg* sich stets als ein solider, moralischer, fleissiger, treuer, und williger Jüngling bewährte, viel gute Anlagen und Vorliebe für seinen Beruf habe, mit Umsicht und Besonnenheit seine Arbeiten ausführe, und bei seinem Eifer bald auch einen tüchtigen *Galanterie-Arbeiter* abgeben werde. Ich empfehle demnach allerwärts mit gegründeter guter Überzeugung, ob erwähnten *Rosenberg*, hoffe, dass aus demselben ein tüchtiger Geschäftsmann werde, und wünsche ihm durchs Beharren in seinem lobwerthen guten Willen, ein stetes Glück und Wohlergehen. Hiermit bestätigte mit eigenhändiger Unterschrift und Siegel.

Sign. Eperies den 1-ten May 1850.

Samuel Jaskó

Bürg. Buchbinder-Meister und Galanterie-Arbeiter.

II. szám.

Löbliche bürgerliche Buchbinder-Innung!

Gefertigter beabsichtigt sich in seiner Vaterstadt der kön. Freistadt Eperies zur Betreibung seines Handwerks als Meister niederzulassen; und stellt hiemit das ergebene Gesuch an eine löbl. Innung der bürgl. Buchbinder, dieselbe wolle ihn nach Einsicht des beigelegten Lehrzeugnisses nebst dem Wanderbuche, in ihre würdige Mitte aufnehmen. In Ermangelung der erforderlichen Zünftlichen Freisprechung erbittet er sich die geneigte Einleitung einer solchen, indem er sich bereit erklärt die betreffenden Freisprechungs-Gebühren, wie auch die Meisterrechts-Taxen in gehöriger Weise zu entrichten.

In Erwartung einer baldigen günstigen Erledigung dieses Gesuchs, zeichnet mit angewohnter Hochschätzung.

Einer löbl. bürgl. Buchbinder-Innung

Eperies den 18-ten Oktober 1855.

Gehorsamster
Samuel Rosenberg.

Az eredeti kérvény hátlapján a kassai könyvkötő-testület következő válasza olvasható:

Da der Ansuchsteller bei der Kaschauer Buchbinder-Innung, weder als Lehrling noch als Geselle bekannt ist, – da ferner: die Anordnungen der provisorischen Instruction über die Regelung der Handels- und Gewerbe-Verhältnisse von 6. Februar 1851. §§ 116., 117–118. und 181. durch denselben nicht beachtet wurden, – Er also, auf Grundlage dessen: als Zünftiger Ausgelernter *nicht* genommen werden könne, – kann daher die Kaschauer Buchbinder-Innung

von den vorgeschriebenen normativen Regeln nicht abweichen, – und auf diese Art auch dem Ansuchen nicht willfahren.

Kaschau am 9. Dezember 1855.

Franz Steimisch
Unter-Vorsteher

Fr. Drabek
Ober-Vorsteher.

III. szám.

Löbl. Bürgl. Buchbinder-Innung in Kaschau!

Durch Aufforderung des Herrn Samuel Rosenberg, sowie durch eigenes Pflichtgefühl stehe ich Gefertigte, mich zu folgender Erklärung veranlasst.

Herr Samuel Rosenberg hat in meinem Buchbindergeschäfte dieses Handwerk nach Recht und Brauch, vollkommen erlernt und wurde Ihm von meinen seligen Gatten Samuel Jaskó ein gebührendes Lehrzeugniss ertheilt. Da jedoch im Jahre 1850 einer Reorganisation der Zunft und Gewerbe-Gesetze entgegen gesehen wurde, so unterliess mein seliger Gatte die erforderliche Zünftliche Freisprechung seines Lehrlings; um diesen Umstande, der den Interessen des Herrn Samuel Rosenberg nachtheilig, nach meiner Pflicht und meinem Vermögen abzuhelpen, so stelle ich hiemit das ergebene Gesuch, eine löbl. Bürgl. Buchbinder-Innung wolle die betreffende Zünftliche Freisprechung des Obbenannten, gefälligst einleiten. Indem ich zugleich denselben in Rücksicht auf sein musterhaftes Betragen und würdiges Benehmen, Jedermann bestens empfehle.

Eperies am 4-ten Dezember 1855.

Samuel Jaskó's Wittwe.

IV. szám.

Zahl 1803. d. 1856.

Nachdem der Bittsteller die in der prov. h. Instruction über die Regelung der Handels- und Gewerbeverhältnisse für einen Meister vorgeschriebenen Eigenschaften nunmehr nachgewiesen hat, dann bis nun einen sittlichen und unbescholtenen Lebenswandel führte – so findet man keinen Anstand demselben das Befugniss zur Ausübung des Buchbinder-Gewerbes in der Stadt Eperies unter der Bedingniss zu ertheilen, dass er sich den Local und Polizeilichen Statuten füge, und die auf ihn entfallenden Lasten pünktlich zu leisten sich zur Pflicht halte, – Endlich dass er sich nach Beobachtung der obzirtirten h. Instruction einer Buchbinder-Innung einzuverleiben gehalten sei, wozu ihm die Frist von 3 Monaten eingeräumt wird, und er sich hierüber nachträglich hieramts auszuweisen habe.

Eperies aus der am 6. Mai 1856. abgehaltenen Magistrats-Sitzung.

Johann Krieger
S. Bürgermeister.

V. szám.

An den Buchbinder Samuel Rosenberg

Hier.

Die h. k. k. Statthalterei Abtheilung zu Kaschau hat mit dem Erlasse vom 30-ten Jänner 1. J. Zahl 955. ihrem Gesuche um Bewilligung zum Betriebe des jüdischen Buchhandels keine Folge zu geben befunden.

Wovon Sie in Folge Erlasses der vorgesetzten k. k. Comitats Behörde vom 30-ten v. Mts. Zahl 955. unter Rückschluss ihrer Gesuchsbeilagen mit dem Beifügen in Kenntniss gesetzt werden, dass Ihnen als einem Buchbinder der Verschleiss israelitischer Gebetbücher unbenommen bleibt.

Eperies am 12-ten Februar 1857.

J. Krieger
S. Bürgermeister.

VI. szám.

Zeugniss.

Unterfertiger gebe hiemit Kund, dass Herr *Samuel Rosenberg*, Buchbinder hier, ausreichende Sprach- und Litteratur-Kenntnisse, und zwar in einem Masse inne hat, dass er zur richtigen und vortheilhaften Führung einer Buchhandlung vollkommen befähigt ist, was ich Gefertigter, umsomehr beurtheilen kann, als ich selbst, ohne den Buchhandel je gelernt zu haben, derselben Buchhandlung durch 13 Jahre zur ausnahmslosen Zufriedenheit des lesenden Publikums, vorgestanden habe.

Auch kann ich, als Kundschaft der Vetter'schen Buchhandlung bezeugen, dass ich, seit Herr Rosenberg, Herrn Vetter in der Buchhandlung vertritt, ebenso pünktlich und schnell, wie vor seinem Eintritte, bedient wurde und dass dieses Geschäft, durch das zugewachsene Capital sowohl, als die thätige Bemühung obiges Herrn Rosenberg, für die Bequemlichkeit der Abnehmer viel gewonnen habe, wofür wir ihm nur Dank schulden und daher eine löbl. Behörde ersuchen, einem so thätigen und qualificirten Manne in seinem Fortkommen die möglichste Unterstützung zuzuwenden.

Eperies den 13-ten Juni 1860.

Josef Benczur.

VII. szám.

Löbl. k. k. Magistrat!

In Darnachachtung des mir zugestellten Bescheides dtto 25 Mai d. J. Zahl 1751 beehre ich mich hiermit die Verpachtung meiner Buchhandlung und der damit verbundenen Leihbibliothek an Herrn Samuel Rosenberg, Buchbinder hier, im Sinne der neuen Gewerbeordnung ergebenst anzumelden.

Den gesetzlichen Anforderungen entsprechend, weiss ich die Befähigung des Samuel Rosenberg für den Betrieb einer Buchhandlung durch mitfolgende drei Zeugnisse A. B. und C. von achtbaren und in diesen Falle vollkommen urtheilsfähige Männern nachzuweisen, wonach Samuel Rosenberg die befördigendsten Eigenschaften, sowohl in Rücksicht auf geistige

Bildung und technische Befähigung, als auch in Rücksicht auf sein sittliches loyales Betragen besitzt.

Denen habe ich selbst seit 10 Monaten, während welcher ich ihn mit der Leitung meiner Buchhandlung betraute, die vollkommene Ueberzeugung erlangt, dass Samuel Rosenberg durch seine rechtliche solide Geschäftsführung, durch Thätigkeit und Eifer, ferner durch eine dem Berufe vollkommen entsprechende Bildung (wohin unter andern die gründliche Kenntniss der Landessprachen und neben diesen der französischen, eine ausgedehnte Kenntniss der deutschen, ungarischen und auch der französischen Litteratur, eine Klare und ordentliche Buchführung zu zählen) das Vertrauen meiner Kunden nur vermehrt, sowie auch das mir von den hohen Behörden durch so viele Jahre anstandslos geschenkte Vertrauen, welches ich stets aufs beste zu würdigen weiss und rechtfertigen bemüht bin, durch das loyale und vertrauenswürdige Benehmen des Samuel Rosenberg gesichert weiss.

Gestützt auf diese Behelfe sehe ich der geneigten Genehmigung dieser Verpachtung unter Rückschluss der mitfolgenden Zeugnisse entgegen und verharre

Eines löbl. k. k. Magistrats

Eperies, 16 Juni 1860.

ergebenster

Robert Vetter
Buchhändler.

VIII. szám.

Mi Szabad Királyi Eperjes Várossa Polgármestere, Főbirája és Tanácsa tudtukra adjuk jelen levelünk által mindazoknak, a kiket illethet, miszerint *Rosenberg Samu* helybeli lakos és könyvkötő czéhmaster bennünket folyamodványilag megkeresett, hogy neki erkölcsi és politikai magaviseletéről szóló hivatalos bizonyítványt kiállítanánk mire nézve a mennyire a tanácsnak tudomása van: fentnevezett *Rosenberg Samu* hat évi itt lakása ideje alatt magát mind erkölcsileg, úgy politikai tekintetben is, ipar üzletése mellett, minden tekintetben kitünően viselte és mint csendes, jó viseletű fiatal ember ismerős. Miről is jelen bizonyítványunkat szokott hivatalos petsétünkkel ellátva kiadtuk.

Kelt Eperjes az 1861-ik évi December 27-ikén tartott tanács ülésünkből.

Danielovits Sándor,
aljegyző.

IX. szám.

Zeugniss.

Ich Endesgefertigter bescheinige es hiemit, dass Herr *Samuel Rosenberg*, als Leiter der Robert Vetter'schen Buchhandlung und Theilhaber an derselben, sich die Führung des kaufmännischen Geschäftes durch Anleitung von seinem Mitinhaber Herrn Vetter, so wie durch Privatfleiss und mehrjährige Erfahrung und Uebung vollkommen eigen gemacht, und sich die Bücherkenntniss in erwünschten Grade verschafft habe, und zwar der Art, dass er nicht nur die hiesigen Gelehrten-, Real- und Normalschulen und ihre Lehrer zufrieden stellt, – daher dieselben auch nicht nöthig haben sich an auswärtige Buchhandlungen bei ihrem vielfältigen Bedarf zu wenden, – sondern dass auch das hiesige und auswärtige Publikum durch seine Geschäftsthätigkeit vollkommen befriedigt wird.

Ich gebe dieses Zeugniß um so lieber, da der Bestand einer geregelten und ordentlichen Buchhandlung für Eperies sehr nothwendig und erwünscht ist, und da ich, um diesem längstgefühlten Bedürfnisse abzuhelpen, vor mehr denn zwanzig Jahren im Vereine mit Herrn Josef Benczur, diese Buchhandlung, ohne dieses Geschäft zunftmässig gelernt zu haben, rechtsgiltig und von der damaligen Obrigkeit unterstützt, errichtete; es aber sehr Bald, nach der Zustandsetzung dem genannten Mitinhaber und seinem Geschäftsführer überliess, welcher ebenfalls kein gelernter Buchhändler war, und dennoch sich die nöthige Fach-, Bücher- und Geschäftkenntniß sich in kurzer Zeit aneignete, während Herr *Rosenberg* schon seit Jahren als Geschäftsführer das Publikum in entsprechender Weise befriedigt.

Eperies am 6-ten Jänner 1862.

Andr. Schmidt
Professor der höhern evang. Töchterchule.

X. szám.

Zeugniss.

Ueber Ansuchen des Herrn *Samuel Rosenberg*, bezeuge ich Endesgefertigter der Wahrheit gemäss, dass der Bekannte während der Zeit von 3 Jahren, wo er als stiller Gesellschafter und Mitarbeiter in meine Buch-, Kunst- und Musikalienhandlung und der damit verbundenen Leihbibliothek zu Eperies getreten ist und ich ihm als dann die selbstständige Leitung derselben überlassen habe, – derselbe Anfangs durch meine Anleitung, sowie durch eigenen unermüdlichen Privatfleiss, dann aber durch eigene mehrjährige Erfahrung und fortwährende Uebung – die zur selbstständigen Führung eines Buch- und Kunsthandlungsgeschäftes erforderlichen, theoretischen und praktischen Kenntnisse, vielseitige Bildung in der Buch- und Kunstwelt, Gewandtheit im Geschäftsstyl und Correspondenz, gewissenhafte und pünktliche Führung der Geschäftsbücher, schnelle Effectuirung der Bestellungen, gepaart mit redlichen Sinn und Ehrlichkeit, – sich in dem Maasse angeeignet hat, dass ich ihn zur selbstständigen Führung und Besitz einer Buch- und Kunsthandlung für vollkommen befähigt und qualificirt erkläre. Da überdies Herr *Samuel Rosenberg* durch seinen mehrjährigen Verkehr mit dem hierortigen Publikum das Vertrauen und die Zuneigung des letztern im hohen Grade sich erworben hat, so bin ich auch vollkommen überzeugt, dass er als wohlverdienter Nachfolger in meinem Buch- und Kunsthandlungsgeschäfte zu Eperies, selbes zur schönen Blüthe gedeihen lassen werde.

Urkund dessen meine eigenhändige Festigung.

Eperies, am 8 Jänner 1862.

Robert Vetter,
Buchhändler.

XI. szám.

Novationsvertrag.

Endesgefertigte u. z. Frau Marie Vetter geb.: Benczur und Herr Robert Vetter als einwilligender Mitinteressent (in so weit nämlich Letzterem bezüglich des Vertragsobjectes noch irgend ein intellectuelles oder sonstgeartetes Recht zustehen sollte) an einem Theile, – und Herr Samuel Rosenberg Buchhändler zu Eperies an anderem Theile, haben am zu Ende gesetzten Tage folgenden Novations- und respective Dissolutionsvertrag rechtsverbindlich und unwiederruflich abgeschlossen, u. z.

I.

Nachdem Herr Samuel Rosenberg, von der hochlöblichen ung. königl. Statthalterei mittels Dekretes de dato...-ten März 1862. Z... die Concession zu einem Buch-, Kunst- und Musikalienhandlungsgeschäfte und der damit verbundenen Leihbibliothek für Eperies, ad personam zugestanden erhielt, und in Folge dessen für ihn die Nothwendigkeit der weiteren Pachtung der Vetter'schen diesfälligen Concession weggefallen ist, – gleichwohl aber Herr S. Rosenberg die Erwirkung dieses Befugnisses hauptsächlich dem Umstande zu verdanken hat, dass Frau Marie Vetter und Herr Robert Vetter ihm anfangs ihr Buch-, Kunst- und Musikalienhandlungsgeschäft sammt Leihbibliothek auf 1 Probejahr in Commission geben, – dann aber am 1-ten October 1861 die Concession ihm verpachteten und sämmtlichen inventarsmässig festgestellten Büchervorrath erbeigenthümlich ihm verkauften, – endlich aber auch die diesfällige Concession sammt allen Appertinenzien zu seinen Gunsten anheimstellten: – in Erwägung all dieser Präliminarien und mittlerweile nothwendig gewordenen Umänderung des gegenwärtig factisch bestehenden Verhältnisses, erklären die Eingangs benannten und unterfertigten sämmtlichen contrahirenden Theile, dass der am 1-ten October 1860 geschlossene Pacht- und Kaufvertrag – wonach Herr Samuel Rosenberg die Vetter'sche Concession des Buchhandels zu Eperies sammt Appertinenzien gegen halbjährige Kündigung auf unbestimmte Zeit für jährliche 120 Gulden pachtete, den damaliger Zeit inventarsmässig aufgenommenen und taxirten Geschäftsvorrath aber, als wie sämmtliche Bücher, Bilder, Landkarten, Leihbibliothek, Geschäftseinrichtung und alle in Verkaufslocale vorfindigen sonstigen Effecten, erbeigenthümlich für Tausend Gulden Ö. W. kaufte und auf Abschlag dieses Kaufschillings auch bereits 500 Gulden abzahlte, – von heute an mit beiderseitigen Einverständniss als gänzlich dissolvirt zu betrachten sei, und lassen an die Stelle dieses dissolvirten Vertrages in bester Form Rechtens gegenwärtigen Novationsvertrag treten.

II.

Herr Robert Vetter und Frau Marie Vetter entsagen zu Gunsten des Herrn Samuel Rosenberg für alle Zeiten jedem Rechte, auf Grunde der Robert Vetter'schen Concession das Buchhandlungsgeschäft in Eperies weiterhin fortzuführen. Für dies Zugeständniss und weil die gänzliche Verzichtleistung der Eheleute Marie und Robert Vetter auf die zukünftige Ausbeutung des Robert Vetter'schen Buchhandlungsbefugnisses zur Ertheilung eines solchen für Herrn Samuel Rosenberg wesentlich beitrug, hat Letzterer als Entgeld hiefür

A) folgende Robert Vetter'sche Wechselaccepte bei der Eperieser Sparcassa ohne weiteres Obligo des Herrn Robert Vetter zur Zahlung übernommen, u. z.

Z : 6836 fällig am 5-ten April 1. J. pr. 185 Gulden

« : 6837 « « 5-ten « « « 185 «

« : 6871 « « 9-ten « « « 210 «

« : 7172 « « 19-ten « « « 210 «

« : 7322 « « 25-ten « « « 230 «

Zusammen 1020 Gulden

B) Weiters verpflichtet sich Herr S. Rosenberg jene 500 Gulden schreibe Gulden Fünfhundert in Ö. W. mit welchen er laut Pkt. c. des Eingangs benannten – nun dissolvirten Pacht- und Kaufvertrages de dato 1-ten October 1860 für den erkauften sämmtlichen Buchhandlungsvorrath noch aufrecht schuldig ist, – der Frau Marie Vetter geb. Benczur in halbjährigen decursive zu leistenden Ratenzahlungen pr. 50 Gulden Ö. W. zu bezahlen.

Wobei bemerkt wird, dass Herr Robert Vetter auf diese 500 Gulden unter gar keinen Vorwande ein Recht formiren dürfe, da selbe ausschliessliches Alleineigenthum der benannten Frau Marie Vetter bilden.

III.

Gleichwie Herr S. Rosenberg auch schon in seiner Eigenschaft als Commissionär und Pächter ohne Übernahme des Stralzios in die Vetter'sche Buchhandlung eintrat, – so erklären die contrahirenden Theile auch jetzt, bei endgiltiger Lösung des bisher zwischen ihnen aufrecht bestandenen obbeschriebenen Verhältnisses, – dass weder Herr S. Rosenberg für etwaige Passivschulden der Frau Marie oder Robert Vetter Gewähr leisten mag, noch Letztere für etwaige aus den Pachtjahren herrührende S. Rosenberg'sche Geschäftsschulden eintreten wollen. Herr S. Rosenberg übernimmt für keinen Fall das Marie und Robert Vetter'sche Stralzio, – und wird Niemanden gegenüber verpflichtet sein für die etwaigen Passiva der Letztgenannten einzustehen.

Urkund dessen wurde dieser Vertrag in einem original Exemplar für Herrn S. Rosenberg ausgestellt, für Herrn Robert und Marie Vetter aber eine beglaubigte Abschrift ausgefertigt.

Eperies am 10-ten April 1862.

Schmidt Gyula
als Zeuge

Krivátsy Károly
als Zeuge

Marie Vetter,
geborene *Benczur*

Robert Vetter.
S. Rosenberg.

XII. szám.

Eperies, 1. April 1862.

P. P.

Mit Erlass der königl. ungar. Statthaltereie ddto 12. Mär 1. J. Zahl 5859 wurde die Concession der ehemals Vetter'schen Buchhandlung am hiesigen Platze auf mich übertragen, und beehre ich mich Ihnen hiemit anzuzeigen, dass ich meine seit vier Jahren unter Benützung der Vetter'schen Concession für eigene Rechnung geführtes Geschäft nunmehr unter der wechselgerichtlich protocollirten Firma

S. Rosenberg

fortführen werde.

Mein Geschäft umfasst den Buch-, Kunst-, Musicalien- und Schreibmaterialienhandel nebst Leihbibliothek, und werde ich, den Platzverhältnissen gemäss, auch allen andern einschlägigen Artikeln meine Thätigkeit widmen. Indem ich nun allen geehrten Handlungen des In- und Auslandes meinen Dank sage, die mich seit einigen Jahren durch Contoeröffnung thätig unterstützt haben, spreche ich den Wunsch aus, nun auch mit allen übrigen geehrten Firmen in directen Verkehr zu treten, und richte an Sie die höfliche Bitte:

mir gütigst Conto zu eröffnen und meinen Namen auf

Ihre Auslieferungsliste zu setzen,

wobei ich dem Usus gemäss Sie mit unseren Platzverhältnissen bekannt machen will.

Eperies zählt 10.000 Einwohner, ist der Sitz eines Bisthums, eines evangelischen Collegiums, verbunden mit einem theologischen und juridischen Lehrstuhle, eines 8 classigen katholischen Gymnasiums, mehrerer Volksschulen und Privat-Institute, der Districtual-Tafel, des Wechselgerichts, der Comitats-Behörde und Finanz- Direction, und hat mithin in jeder Literaturzweig gegründete Aussicht auf Absatz. Durch pünktliche Erfüllung aller meiner Verbindlichkeiten werde ich Ihrem geehrten Vertrauen vollkommen Rechnung tragen, und empfehle Ihnen diesbezüglich auch die nebigten Erklärungen meiner Herren Commissionäre

Herrn K. F. Köhler in Leipzig.

Herrn C. A. Hartleben in Pest.

Herrn Eduard Hügel in Wien.

Diese Herren werden auch stets in Stand gesetzt sein, alles Festverlangte bei Credit-Verweigerung baar einzulösen.

Nova von ausserösterreichischen Handlungen werde ich vorläufig selbst wählen, doch bitte ich, mich ungesäumt mit Ihren Circulären, Prospecten, Wahlzetteln etc. etc. zu versehen und werde ich mich für das Verlangte um so thätiger verwenden.

Ich empfehle Ihnen noch nebigte Zetteln zu geneigtem Ausfüllen und zeichne

mit Hochachtung

S. Rosenberg.

Zwei eigenhändig unterschriebene Circulare wurden bei den löbl. Börsen-Vorständen in Leipzig und Wien deponiert.

Herrn Samuel Rosenberg in Eperies mit dem ich seit 6 Jahren in Geschäftsverbindung stehe, und den ich während dieser Zeit als einen streng soliden Geschäftsmann kennen lernte, der allen seinen Verbindlichkeiten stets pünktlich nachgekommen ist, kann den Herren Collegen auf das Angelegentlichste empfehlen.

Pest, 10. April 1862.

Konrad Adolph Hartleben.

Herr S. Rosenberg in Eperies stehet mit mir seit 2½ Jahren in geschäftlichem Verkehr, hat sich auch während der länger anhaltenden sehr ungünstigen und unruhigen Verhältnisse in Ungarn stets als pünktlicher Geschäftsmann erwiesen, den ich meinen Herren Collegen – jetzt, nach dem er durch Concessions-Erlangung in ungehinderten Verkehr mit dem deutschen Buchhandel treten kann – der freundlichen Berücksichtigung empfehle.

Leipzig, 31. März 1862.

K. F. Köhler.

Herr S. Rosenberg, mit dem ich seit ungefähr einem Jahre in näherer Verbindung stehe, hat sich während dieser Zeit als ein ebenso reeller als kundiger Geschäftsfreund erwiesen, und erlaube ich mir, denselben den Herren Collegen umso mehr bestens zu empfehlen, als, als ich überzeugt bin, dass eine Verbindung mit ihm sich nur lucrativ und angenehm erweisen dürfte.

Wien, 26. März, 1862.

Eduard Hügel.

XIII. szám.

Pest, am 1. November 1869.

P. P.

Hierdurch beehren wir uns Ihnen die ergebene Mittheilung zu machen, dass wir unter der gesellschaftlichen protocollirten Firma:

Gebrüder Rosenberg

am hiesigen Platze, Universitätsgasse 2., eine
Sortiments-, Buch- und Antiquariatshandlung errichtet haben.

Die Bedeutung Pest's als Metropole des Landes, den in riesigen Dimensionen vor sich gehenden Aufschwung dieser Stadt Ihnen näher auseinander zu setzen, und besonders hervorzuheben, dürfte überflüssig sein, da sich derselbe auch im buchhändlerischen Verkehre täglich manifestirt. Mit dem Beginne der constitutionellen Aera zum Concentrationspunkte der bedeutendsten Landensämter, der gesammten Intelligenz und des Capitaless, zum Sitze der verantwortlichen Regierung, aller grösseren Handels-, Industrie- und Verkehrs-Unternehmungen geworden, vereinigt Pest nun, bei der constanten Zunahme seiner Bevölkerung, bei dem lebhaften Fremdenverkehre, alle zum Emporblühen und Gedeihen einer Hauptstadt nothwendigen Factoren, und gewinnt durch zunehmenden Wohlstand und Intelligenz ein vorwiegend gebildenes Publikum. Dieser Erwägung wollen Sie es nun gütigst zuschreiben, wenn wir dem gesteigerten Bedarfe entsprechend, den bereits bestehenden geachteten Firmen noch eine neue Firma hinzufügen. Lange überlegt, reiflich erwogen haben wir diesen Schritt, bevor wir ihn gemacht, doch glauben wir, ihn mit voller Beruhigung wagen zu dürfen, da wir unseren Wirkungskreis genau kennen.

Ist unser hiesiges Unternehmen auch ein neues, so hat doch unser mitunterzeichneter Samuel Rosenberg bereits seit vielen Jahren die Ehre, mit Ihnen, mit dem gesammten Buchhandel in angenehmer Geschäftsverbindung zu stehen.

Unsere Hauptthätigkeit gedenken wir dem Antiquariate – das bis jetzt in Pest ziemlich mangelhaft gepflegt war – zuzuwenden, ohne hierbei jedoch das Sortiment zu vernachlässigen.

Unser auf vorzüglichem Platze – in unmittelbarer Nähe der Universität und Oberrealschule – gelegenes, prachtvolles Geschäftslokal, wird unsere Bemühungen um die deutsche Literatur wesentlich erleichtern, und glauben wir namentlich für streng wissenschaftliche, sowie für Prachtwerke einen günstigen Boden zu finden. Wenn wir Sie daher um Ihr wohlwollendes Vertrauen bei Eröffnung unseres Geschäftes höflichst angehen, indem wir Sie um geneigte

Contoeröffnung

bitten, so stützen wir uns hierbei einerseits auf die seit 10 Jahren bewährte Thätigkeit unseres Samuel Rosenberg, dessen Eperieser Haus alljährlich seinen Verpflichtungen in pünktlichster Weise nachgekommen, auf die tüchtige Geschäftsbildung unseres Leo Rosenberg, der sich in mehreren der geachtetsten Handlungen des In- und Auslandes, die Befähigung erworben, einem grösseren Geschäft selbständig vorzustehen; sowie anderseits auf die uns zu Gebote stehenden ausreichenden Geldmittel, die es uns ermöglichen, bei umsichtiger Leitung allen, an ein grösseres Unternehmen gestellten Anforderungen auf das gewissenhafteste und pünktlichste zu genügen.

Die Leitung des Geschäftes übernimmt unser Leo Rosenberg, dem durch seinen vieljährigen Aufenthalt in Pest, genaue Platzkenntniss und ausgebreitete Bekanntschaft zur Seite stehen.

Unsere Commissionen hatten die Güte zu übernehmen:

*für Leipzig Herr K. F. Köhler,
für Wien Herr A. Hartleben,*

welche Herren über uns jede Auskunft ertheilen und stets mit Casse versehen sein werden, um Festverlangtes bei Creditverweigerung *baar* einzulösen.

Novitäten werden wir selbst wählen, doch ersuchen wir sie zu näherer Feststellung des Bedarfes, uns dieselben vorläufig unverlangt und gleichzeitig mit anderen hiesigen Handlungen zuzusenden. Über wichtige Publicationen erbitten wir Circular oder briefliche Mittheilung, mit directer Post, eventuell 5 Exemplare mit Eilballen, sofort nach Erscheinen. Mit Vertriebsmitteln, Prospecten, Placaten, Subscriptionslisten etc. wollen Sie uns rechtzeitig und in genügender Anzahl versehen. Wahlzettel, Preisherabsetzungen, Baar-Offerte, erbitten wir schleunigst; letztere eventuell ebenfalls mit Briefpost. Antiquar- und Auctionscataloge in 10 facher Anzahl, 1 Ex. stets unter + Band.

Indem wir schliesslich noch der Überzeugung Raum geben, dass unsere Verbindung eine beiderseits befriedigende und dauernd angenehme sein wird, wozu wir durch das reellste Gebahren und pünktlichste Erfüllung unserer Verbindlichkeiten nach besten Kräften beitragen werden, ersuchen wir Sie noch von umseitigen Empfehlungen und Zeugnissen Notiz zu nehmen und zeichnen, unser Unternehmen Ihrem freundlichen Wohlwollen bestens empfehlend.

Mit vorzüglichster Hochachtung

Gebrüder Rosenberg.

S. Rosenberg wird zeichnen Gebrüder Rosenberg.

Leo Rosenberg wird zeichnen Gebrüder Rosenberg.

Indem ich mir erlaube Ihre geneigte Aufmerksamkeit auf obiges Cirkular hinzulenken, beziehe ich mich auf das Wohlwollen und das allseitige Vertrauen, dessen mein Etablissement auf hiesigem Platze seit 10 Jahren sich zu erfreuen hat. In vollkommener Würdigung Ihres freundlichen Entgegenkommens habe ich es stets als höchste Aufgabe angesehen, Ihren Interessen in vortheilhaftester und gewissenhafter Weise zu entsprechen, meinen Verpflichtungen, gegenüber dem gesammten Buchhandel, jederzeit auf das pünktlichste nachzukommen. Hierauf gestützt, erlaube ich mir nun die Bitte, Sie mögen Ihr Wohlwollen auch auf das neue, Ihnen oben vorgeführte Unternehmen ausdehnen, dem ich meine materielle Kraft, meinen guten Ruf und auch die gewissenhafte Vertretung Ihrer Interessen widme, die einem grösseren Unternehmen nothwendig sind.

Die Beziehungen meines hiesigen Geschäftes erleiden keine Aenderung und werde ich nach wie vor auf das eifrigste demselben vorstehen.

Genehmigen Sie die Versicherung meiner vorzüglichsten Hochachtung

Eperies, im Oktober 1869.

S. Rosenberg.

Herr S. Rosenberg in Eperies mit dem ich seit dessen Etablissement 1860 in lebhaftem Geschäftsverkehr stehe – hat selbst in den schwierigen Zeiten, die Eingangs der 60-er Jahre für die ungarischen Buchhandlungen eintraten, sich stets als ebenso einsichtiger, als solider Geschäftsmann bewährt, durch stete Pünktlichkeit allgemeines Vertrauen erworben; so dass ich eigentlich nicht nöthig habe, jetzt, wo er in Gemeinschaft mit seinem Herrn Bruder ein zweites Geschäft in Pest eröffnet, ihn den Herren Collegen noch besonders zu empfehlen, Doch komme ich gerne dessen Wunsch nach, die Herren Verleger zu ersuchen, ihn auch für sein neues Unternehmen mit dem Vertrauen zu erfreuen, dessen er sich bisher für sein Geschäft in Eperies würdig zeigte.

Leipzig den 25. Oktober 1869.

K. F. Köhler.

Herren Gebrüder Rosenberg habe ich – und zwar Herrn S. Rosenberg während einer langjährigen, stets angenehmen Verbindung mit dessen renomirter Buchhandlung in Eperies, Herrn Leo Rosenberg durch competente Empfehlung und im wiederholten persönlichen Verkehre – als vorzüglich reelle, tüchtige und strebsame Geschäftsleute kennen gelernt. Ich begrüße die Ausdehnung des Wirkungskreises derselben mit vollem Vertrauen und ertheile der Firma Gebrüder Rosenberg in Pest gewissenhaft und gern meine warme Empfehlung.

Wien, 20. Oktober 1869.

A. Hartleben.

Herr Leo Rosenberg, wünscht bei Begründung seines hiesigen Etablissements von mir ein paar empfehlende Zeilen. Wenn er glaubt, dass ich damit seinem Unternehmen irgend fördernd zur Seite stehen kann, so habe ich zu diesen Zeilen um so mehr ein Recht, als ich Gelegenheit hatte, den ehrenhaften Charakter und die Verhältnisse des Herrn Rosenberg in meiner früheren Buchhandlung durch vier Jahre kennen zu lernen.

So wie er mir während dieser ganzen Zeit als treuer Mitarbeiter zur Seite gestanden, so habe ich mir auch die Überzeugung verschafft, dass während er seit dem auf der Bahn der Entwicklung mit sittlichem Eifer vorgeschritten, er andererseits an der Gemeinsamkeit mit seinem Bruder in Eperies, in finanzieller Hinsicht eine so kräftige Stütze für das hiesige Geschäft gefunden, dass ich keinen Anstand nehme diesem ein günstiges Prognostikon zu stellen.

Möge die freundliche Unterstützung der Herren Verleger ihm fördernd zur Seite stehen.

Pest, 27. Oktober 1869.

Carl Osterlamm.

XIV. szám.

Eperjes, 15. August 1877.

P. T.

Ich beehre mich Ihnen hiedurch mitzutheilen, dass ich am heutigen Tage unter der wechselgerichtlich protocollirten Firma

S. Rosenberg's Filiale

eine

Buch-, Kunst-, Musikalien- und Papierhandlung in Szatmár

eröffnet habe.

Szatmár ist Sitz des Comitatus, Gerichtshofes, Bisthums, mit Seminar, daselbst befinden sich zwei Gymnasien, höhere Mädchenschulen und verschiedene Lehranstalten. Diese Factoren sowohl, als der Fortschritt von Cultur und Bildung unter der wohlhabenden Bevölkerung von Stadt und Umgebung lassen mich ein Prosperiren dieses meines Unternehmens mit Zuversicht erhoffen.

Behufs Vereinfachung unserer Verbindung und Abrechnung wird meine Szatmárer Filiale sich mit Ihnen in directe Verbindung setzen, gesondert und in keinerlei Beziehung mit meinem hiesigen Geschäfte geleitet werden.

Mit der selbstständigen Leitung derselben, habe ich meinen Neffen Herrn Josef Ungár unter gleichzeitiger Ertheilung der Procura betraut.

Die Commissionen für dort haben meine Commissionäre die Herren Dobrowsky u. Franke in Budapest,

Herrn A. Hartleben in Wien

zu übernehmen die Güte gehabt, welche stets mit genügender Cassa versehen sein werden.

Indem ich Ihnen bei dieser Gelegenheit für das mir stets geschenkte Vertrauen meinen besten Dank sage, bitte ich auch meinem neuen Unternehmen Ihre freundliche Unterstützung entgegen zu bringen. Haben Sie die Güte meiner Szatmárer Filiale ein *eigenes Conto* zu eröffnen, eine entsprechende Lagersendung baldigst dahin zu expediren, die jeweiligen Bestellungen freundlichst zu effectuiren, und seien Sie versichert, dass ich auch für jenes Geschäft meinen Verpflichtungen in gewohnter Weise auf's pünktlichste und gewissenhafteste nachkomme.

Mit Hochachtung ergeben
S. Rosenberg.

Josef Ungár wird zeichnen:

Josef Ungár
pr. pca. S. Rosenberg's Filiale.

XV. szám.

P. P.

Hiedurch beehren wir uns Ihnen mitzutheilen, dass Herr Leo Révai am 1-ten Juli 1. Jahres aus dem Verbands unserer Firma ausgeschieden ist, worüber Sie seinerseits durch Inserat im Börsenblatt de dato 19. Sept. unterrichtet sind.

Gleichzeitig ist unser bisheriger Procura führer, Herr Maurus Révai – Sohn unseres Herrn Samuel Révai – als öffentlicher Gesellschafter in die Firma eingetreten. Indem wir Sie ersuchen von dieser Aenderung Kenntniss zu nehmen, bitten wir Ihr geschätztes Vertrauen uns auch fernerhin dauernd zu erhalten.

Unsere Firma wird ihre bisherige Thätigkeit mit ungeschwächten Mitteln und nach denselben streng soliden Grundsätzen verfolgen, die unserem Herrn Samuel Révai seit nahezu dreissig Jahren das Vertrauen des geehrten Verlagsbuchhandels gesichert haben.

Wir ersuchen Sie von untenstehender Firmenzeichnung gefl. Kenntnis nehmen zu wollen und verbleiben

Budapest, Mitte September 1885.

*Herr Leo Révai
hört auf zu zeichnen:
Gebrüder Révai
Herr Maurus Révai
zeichnet:
Gebrüder Révai.*

*Samuel Révai, Maurus Révai
in Firma:
Gebrüder Révai
Sortiment-, Verlags- und Antiquariats-
buchhandlung.*

XVI. szám.

Mélyen tisztelt Kartárs Ur!

Az a nagy tudományos munka, amely m. t. Kartárs úr tollából kikerült, eseményt jelent a hazai irodalom, a magyar szellemi élet terén. A sajtó és a szakközönség egyaránt örömmel és büszkeséggel üdvözlík e munkában az igazság keresésére elinduló és ezen rögzös pályán törhetlen kitartással, a kutató ész minden finomságával és erejével és a felebaráti szeretet teljes melegségével önzetlenül működő tudós és emberbarát önálló szellemi termékét.

Társadalmi és közgazdasági irodalmunk sivár mezején e munka tüneményként hatott, és sokan fogják kérdezni, hogy mely forrásból fakadhatott a tudásnak és igazságnak, a világosságnak és melegségnek az a hatalmas árja, mely az emberi boldogságnak minden részletével foglalkozó könyvből oly jótékony erővel árad felénk.

Ezer meg ezer teljes nyugalomban és zavartalan visszavonultságban élő férfiú közül miért csak egynek, miért éppen Önnek a lelkében ébredt fel az a vágy; miért csak egynek, éppen m. t. Kartárs úrnak a szellemét lelkesítette az az erő, hogy felfedezze, felkutassa és önálló tudományos rendszerben feldolgozza az emberi jólét, az anyagi és erkölcsi boldogság okait és eszközeit.

Mi, kik a mű szerzőjében kartársunkat tiszteljük, akik ismerjük, mert bámuló figyelemmel kísértük azt az úttörő munkát, melyet a m. t. Kartárs úr fiaival együtt a kultura és ipari tevékenység meddőnek látszó területén: a magyar könyvkereskedésben végzett, akik éveken és évtizedeken át láttuk, amint nagy ideáljait soha szem elől nem tévesztve, kifogyhatatlan munkarejével, egyszerűségével, igazságérzetével és a jó ügy sikerébe vetett törhetlen bizalmával problemszerű eredményeket ért el: mi el tudjuk képzelni, mint fogamzott meg lelkében, mint vált erősebbé és visszatarthatlanabbá az az elhatározás, hogy Ön, aki a modern élet nagy átalakulásait maga előtt látta és szeretettel teli lelkével állandóan megfigyelte, tapasztalásainak és gondolkodásának eredményeit leszűrve, azokat mások számára is hozzáférhetővé tegye.

Ahhoz az elismeréshez tehát, mely a m. t. Kartárs urat munkája megírásáért az egész társadalom részéről méltán megilleti, a mi karunk, a magyar könyvkereskedők összesége is, teljes lelkesedéssel csatlakozik, és szívből kívánjuk, hogy az a csodálatra méltó erő, amely Önt előrehaladott korában ily jelentőséges mű megírására képesítette, lelkének és szívének ama kincsei, melyeket a munkában összehordott és lerakott, még számos évtizeden át kísérik és nagy sikereinek nyugodt élvezetében érdeme szerint boldogítsák.

Budapest, 1900 december 22-én.

A magyar könyvkereskedők egylete nevében:

*Benkő Gyula,
h. elnök.*

*Ranschburg Viktor,
főtitkár.*

*Hoffmann Alfréd,
elnök.*